

HÜKÜM VE ÖNERME

Önermenin Tanımı:

Önerme iki veya ikiden fazla terimle yapılmış bir sözdür. Öyle bir sözdür ki doğru veya yanlış olması gerekir. Bu nedenle dua, emir, soru gibi sözlerden ayrılır. Meselâ: *Aüahvn, günahlarımı affet. Şu mektubu postaya Der. Ankara ile İstanbul arası kaç kilometredir?* gibi sözler anlamlıdır, fakat doğru veya yanlış değildir. Bunlara önerme denmez. *Hava açıktır. Yağmur yağarsa sokaklar ıslanır* gibi ifadeler ise doğru ve yanlış olabilirler ve bunlar birer önermedir. Bir sözün doğru veya yanlış olabilmesi için, o sözün bir şeyi tasdik veya inkâr etmesi gerekir, yani bir hüküm ihtiva etmelidir. O halde önerme bir hükümdür. Daha doğru bir deyimle önerme, hükümün ifadesidir. Hüküm zihnin bir işlemidir. Bu, sözle ifade edildi mi önerme denir. Aristo önermeyi şöyle tanımlıyor: "Bir şey hakkında bir şey tasdik veya inkar eden sözdür"⁶². Önerme şöyle de tanımlanır: "Bir sözdür ki onu söyleyene bu sözünde doğrudur yahut yanlıştır demek sahit olur"⁶³.

Önermenin Yapısı:

Önerme bir hüküm olduğuna göre, bir önermede, bir yüklenen, bir yüklenilen ve bir de bu ikisi arasındaki ilişkiyi sağlayan bağ vardır.

Hava açıktır ve yağmur yağarsa sokaklar ıslanır önermelerini alalım. Birinci önermede hava, yüklenilen veya kendisine hükmedilen (mahkûm-u aleyh); açık, yüklenen veya kendisi ile hükmedilen (mahkûm-u bili), tır ise bağıdır.

İkinci önermede, yağmur yağar kendisine hükmedilen; sokaklar ıslanır kendisi ile hükmedilendir, ikisi arasındaki bağ da, sa dır.

⁶² ARİSTO, *Organon III, Birinci Analitü Her*, H.R. Atadetrir tere. s.3.

⁶³ GELENBEVİ, *Mizan'ul Burhan*, Abdunnafi tere. C.II. s. 4;
AHMET CEVDET, *Miyar-ı Seaad*, s. 34.

ÖNERME ÇEŞİTLERİ

YÜKLEMLİ VE ŞARTLI ÖNERMELER

Bir önermede bağ kaldırıldığı zaman, iki tarafın, yani kendisine hükmedilen ile kendisi ile hükmedilenin alacağı şekle göre, önermeleri İslâm mantıkçıları yüklemli ve şartlı diye ikiye ayırırlar.

Önermelerde bağ kaldırıldığında iki tarafta tek kavram kalırsa böyle önermelere yüklemli önermeler denir. Meselâ *Hava açıktır* önermesinde, bağ kaldırılırsa geriye hava ve açık diye iki terim kalır. Bu tip önermelerde kendisine hükmedilene konu, kendisi ile hükmedilene de, yüklem denir. Yukarıdaki önermede de hava konu; açık yüklem; tir da bağ'dır.

Eğer önermedeki bağ kaldırıldığında iki tarafta tek kavram değil de birer cümlecik kalırsa bu tip önermelere de şartlı önermeler denir. Meselâ, *Yağmur yağarsa sokaklar ıslanır. Ya gündüz olur veya güneş batmış bulunur* önermelerini alalım. Birincisinde "sa", ikincisinde "ya, veya" bağlarını kaldırınca geriye, birincisinde yağmur yağar ve sokaklar ıslanır, ikincisinde ise gündüz olur ve güneş batmış bulunur, cümleleri kalır. Şartlı önermelerde kendisine hükmedilene mukaddem (*antecedent*), kendisi ile hükmedilene tâli (*consequent*) denir.

Klasik Batı mantıkçılarının bu açıdan yaptıkları çeşitlemede bazı farklılıklar vardır. Bunlara göre, bir önermede, bir konu ve bir yüklem bulunursa bu önermelere basit veya "*cathegoriue*" veya "*attributive*" önermeler; birden fazla konu ve birden fazla yüklem bulunursa bunlara da *bileşik "compose"* önermeler denir⁶⁴.

Batı mantıkçılarının basit ve kategorik diye adlandırdıkları önermeler, İslâm mantıkçılarının yüklemli dedikleri önermelerdir. İslâm mantıkçılarının şartlı dedikleri önermeler, batılıların bileşik dedikleri önermeler içerisinde. Aşağıda gö-

receğimiz gibi, Bileşik önermelerin birçok çeşidi vardır. İslâm mantıkçıları bunlardan yalnız ikisini bitişik şartlı (*con-dilionnelle*) veya ayrık şartlı (*disjonctif*) önermeleri işlemişler, İsmail Hakkı İzmirli'nin dediği gibi⁶⁵, diğerlerini dikkat *nazanna*. almamışlardır.

ÖNERMELERİN OLUMLU VE OLUMSUZLUĞU

Yukarıda önermenin iki tarafı olduğunu söylemiştik. Yüklemli önermelerde taraflar, konu ve yüklem; şartlı önermelerde ise "mukaddem" ile "tâli" dir. Taraflar arasında bir bağ kurulduğu zaman önerme meydana geliyor. Zihin de böyle bir bağı iki şekilde kurar: Ya bu iki taraf arasındaki ilişkinin (*nis-betin*) vuku bulması ile veya vuku bulmaması ile olur. Birinci durumda önermeye olumlu (*mucibe*) ikinci durumda ise olumsuz (*salibe*) denilir.

Yukarıdaki misalleri tekrar ele alalım. *Hava açıktır* önermesinde, hava ile açık arasındaki ilişkinin vuku bulması ile hükmlenmiştir, bu önerme olumlu önermedir, *Hava açık değildir* önermesi ise olumsuz önermedir. Görülüyor ki, yüklemli önermelerde konu ile yüklem birleşirse ona olumlu, konu ile yüklem birbirinden ayrılırsa buna da olumsuz önerme deniyor.

Şartlı önermelere gelince: *Yağmur yağarsa sokaklar ıslanır* bitişik şartlı önermesi olumlu önermedir. Çünkü mukaddem ile tâli birbirine yaklaştırılmış, aralarında bitişiklik vuku bulmuştur. *Yağmur yağarsa sokaklar kuru kalmaz* önermesi ise olumsuzdur. Çünkü mukaddem ile tâlinin birleşmeleri vuku bulmamış birbirinden ayrılmışlardır. Yani biri varsa diğeri yoktur. Yağmurun yağması ile sokakların kuru kalması bir arada olmaz.

Ya gündüz olur veya güneş batmış bulunur ayrık şartlı önermesi olumludur. Çünkü mukaddem ile tâli arasındaki ayrılık vuku bulmuştur. Ayrık şartlı önermede iki taraf arasındaki iliş-

64. *Logique dePort-Royals*. 125; TOÛCOT, *Trate...* s. 142

65 İSMAIL HAKKI, *Felsefe Dersleri*, s. 144.

kinin esası, iki tarafın ayrık olmaları yani bir arada bulunmamalarıdır. O halde bu ayrılık vuku bulursa önerme olumlu olur.

Aynı şartlarının olumsuzunda ise bu ayrılığın vuku bulmaması gerekir. Meselâ, *ya güneş doğar veya rüzgâr eser değildir*. Burada iki taraf arasında ayrılık vuku bulmamıştır.

YÜKLEMLİ ÖNERMELERİN ÖZELLİK VE ÇEŞİTLERİ

1 — Konunun niceliğine göre çeşitleme:

Yüklemlî önermelerde konu ile yüklem bir bağ vasıtasıyla ya birleştirilir veya uzaklaştırılır. Klasik mantık açısından böyle bir hükümde konu yüklem ile vasıflandırılırken, konu yüklemine içine sokulur. Meselâ *insan ölümlüdür* derken konu yüklemine içine sokulmuştur. Yani insan sınıfı ölümlüler sınıfı içindedir demektir.

Konu yüklem tarafından vasıflandırılırken, bu vasıflandırmada kastedilen konunun kavramı mı yoksa o konunun delâlet ettiği nesne mi? olduğu üzerinde İslâm mantıkçıları durmuş ve bu açıdan yüklemlî önermeleri çeşitlendirmişlerdir.

Bu çeşitlemeye geçmeden önce çeşitlemede esas olan terimlerin açıklamasını yapalım: Önermede konunun kavramına zikredilen konu (*mevzu-u zikri*), asıl hükmedilene de yani konu olan kavramın delâlet ettiği fertlere gerçek konu (*mevzu-u hakiki*) denir. Konu eğer tek ise, kavramı hem zikredilen konu, hem de gerçek konu olur. Yani zikredilen konu ile gerçek konu birleşir. Meselâ, *Ahmet öğrencidir*, önermesinde, Ahmet sözünün kavramı bilinen ve tek olan Ahmet adlı kişidir ki, o öğrencidir.

Eğer konu tümel olup da, bizzat nelik (*mahiyet*) üzerine hükümlenirse yine zikredilen konu ile gerçek konu birleşir. *Hayvan cinstir*, önermesinde hüküm, hayvan kavramının neliki üzerindedir. O halde hayvan kavramı hem zikredilen konu hem de

gerçek konu olur.

Zikredilen konu ile gerçek konunun birleştiği bu iki durumdan birincisine tekil önerme, ikincisine tabii önerme denir.

Önermelerde zikredilen konu ile gerçek konunun birleşmediği durumlar da olur. İkisinin ayrıldığı zaman zikredilen konuya konunun unvanı "*ünvan-ı mevzu*" veya konunun vasfı (*vasf-ı mevzu*) denir. Hayvan yer içer dediğimizde hayvan kavramı "unvanı mevzu", bu kavramın delâlet ettiği fertler de "zâtı mevzu" olur. Hüküm, "zâtı mevzu" yani konunun kavramının fertleri kastedilerek yapılırsa belirsiz (*mühmele*) ile nicelik bildiren (*mahsure*) önermeler meydana gelir⁶⁶.

Bu şekilde yüklemlî önermelerin beş çeşidi ortaya çıkar:

1 — Önermenin zikredilen konusu tekil ise, tekil önerme (*kaziye-i şahsiye*) denir. Meselâ, *Ahmet öğrencidir* gibi.

2 — Önermenin konusu tümel olup da hüküm, konunun özü (*mevzu-u zati*) kastedilmeyerek yalnız "*ünvan-ı mevzu*" üzerine olursa tabii önerme denir. Meselâ, *Hayvan cinstir* gibi.

3 — Hüküm, "zâtı mevzu" yani konunun fertleri üzerine olup da nicelik bildirmezse belirsiz önerme (*kaziye-i mühmele*) denir. *İnsan ölümlüdür* gibi.

4 — Eğer konunun fertlerinin niceliği belirtilerek bunlardan bir kısmı kastedilirse tekil önerme (*kaziye-i cüz'iyeye*) denir. Bazı *insanlar öğretmendir*, gibi.

5 — Hükümde konunun fertlerinin niceliği belirtilerek bunların tümü kastedilirse tümel önerme denir. *Bütün insanlar ölümlüdür* gibi.

Bu beş önerme çeşidinden tabii önerme bilimlerde kullanılmadığı iddiasıyla terk edilmiş tekil ve belirsiz önermeler de tümel ve tekele irca edilmiştir.

66 GELENBEVİ. Ayrı. Esr. C. I. s. 17-21;

AHMET CEVDET, ayn. Esr. s. 39-41. İSMAİL HAKKI, *Miyar'ul-Ulum* s. 38-40 ve *Felsefe Dersleri* s. 134-135,

Tekil önerme klasik manükçılarca tümel önerme gibi kabul edilmiştir. Çünkü tekil önermede konu olan terim bütün kaplamıyla ele alınmıştır.

Belirsiz önerme ise kullananın kasdına göre bazan tikel bazan da tümel olarak kabul edilebilir. Ahmet Cevdet (paşa) bu hususta şöyle diyor: "Belirsiz önerme tikel önerme hükmündedir. Yani birinin doğru olduğu yerde diğeri de doğru olur. Bilim ve fenlerde (*ulûm ve Junun*) belirsiz önerme, tikel önerme gibi kullanılır. Fakat edebiyatta bazan belirsiz önerme tümel önerme gibi kullanıldığı olmuştur. Meselâ Avrupa ahalişi çalışkandır denildiğinde bütün avrupahlar kastedilir. Fakat bu türlü edebiyat önermelerinin tümelliği örf ve âdete dayanır. Yoksa felsefi meseleler gibi akîl bir isbata değil⁶⁷".

Bu şekilde beş önerme çeşidinden geriye ikisi kalıyor, tümel ve tikel diye. Bunların da olumlu ve olumsuzlukları dikkate alınca, İslâm mantıkçılarının "mahsurat-ı erbaa" dedikleri dört önerme çeşidi ortaya çıkmış olur.

Tümel olumlu	<i>her K Y dir.</i>
Tümel olumsuz	<i>hiç bir K Y değildir.</i>
Tikel olumlu	<i>bazı K Y dir.</i>
Tikel olumsuz	<i>bazı K Y değildir.</i>

Bunlar da şu harflerle gösterilir:

Tümel olumlu	A
Tümel olumsuz	E
Tikel olumlu	I
Tikel olumsuz	O ⁸

67 AHMET CEVDET , ayn. Esr. s. 43.

68 Bu harfler batı mantıkçılarının kullandıkları harflerdir. İslâm mantıkçıları önermeleri şu harflerle göstermişlerdir.

A=(, E = J , I = c > ° = ^ -

Yüklemin niceliği:

Yukarıdaki açıklamada görüldüğü gibi klâsik mantıkçılar önermenin niceliğinden daima önermenin konusunun niceliğini anlamışlar, yüklemin niceliğine önem vermemişlerdir. Yüklemin niceliği de Aristo'dan⁶⁹ beri klâsik mantıkçıların dikkatini çekmişse de yüklemin niceliğinin belirtilmesinde bir fayda olmadığı sebebiyle ele alıp işlememişlerdir. İslâm mantıkçıları da yüklemin niceliğinin belirtildiği önermeler "kazaya-i münharife" kural dışı önermeler olarak telâkki etmişler⁷⁰ ve işlem dışı bırakmışlardır. Bunlara göre yüklem konunun bir sıfatı olmak sebebiyle, daima kavram olarak telâkki edilir, bu kavramın delâlet ettiği fertler dikkate alınmazlar⁷¹. Bir kavramın fertleri dikkate alınmayınca da onun için bir nicelik düşünülemez.

Klâsik mantıkta önemsenmeyip işlenmeyen bu konu XIX. asır İngiliz mantıkçılarınca ele alındı. Gorge Bentham'ın öncülüğü ile Hamilton yüklemin niceliği problemini işleyip geliştirmiştir⁷².

Bütün insanlar ölümlüdür, derken burada önermenin yüklemi olan ölümlü'nün niceliği belirtilmemiştir. Hamilton'a göre bu hal dilin bir eksikliğinden ileri gelir. Aslında düşüncede yüklemin de niceliği vardır. Bütün insanlar ölümlüdür demek gerçekte, bütün insanlar bazı ölümlülüdür demektir. Çünkü insanlardan başka ölümlüler de vardır. O halde mantık, düşüncede gizli olan bu durumu açıkça ifade etmelidir.

Bu açıdan önermelerin niceliğine göre bölünmesi ele alınca, evvelce yalnız konunun niceliği dikkate alınarak yapılan ikili ayırma bu sefer dörde çıkmış olur.

- 1 — Konusu ve yüklemi tümel olan (*toto-totale*)
- 1 — Konusu tümel, yüklemi tikel olan (*toto-partielle*).
- 3 — Konusu tikel, yüklemi tümel olan (*parti-totale*)

69 RİSTO. *Organon II. Önermeler*. Atademir tere. s. 10.

70 GELENBEVÍ., ayn. esr. C. II. s. 22.

71 GELENBEVÍ., ayn. esr. C. II. s. 21 ve İSMAİL HAKKI, *Felsefe Dersleri* s. 135.

72 LOUIS LIARD, *Les Logiciens Anglais Contemporains*, s. 37 vdd.

4 — Konusu tikel, yüklemi tikel olan (*parti-partie*Ue).

Önermelerin olumlu ve olumsuzluğu da dikkate alınınca "mahsurat-ı erbaa" denen yukarıda gördüğümüz dört önerme çeşidi sekize çıkmış olur.

1 — Olumlu "toto-totale": Burada konu ve yüklem bütün kaplamalarıyla alınmıştır Misal, *her üçgen her üç kenarlı poligondur*.

2— Olumlu "toto-partielle": Konu tümel, yüklem tikel olarak alınmıştır Misal, *her üçgen bazı şekillerdendir*.

3 — Olumlu "parti-totale": Konu tikel yüklem tümel olarak alınmıştır Misal, bazı *şekiller bütün üçgenlerdendir*.

4 — Olumlu "parti-partieile": Konu ve yüklem tikel olarak alınmıştır. Misal, bazı eşîcanarti *şekûler bazı üçgenlerdir*.

5 — Olumsuz "toto-totale": Konunun bütün kaplaması, yüklem bütünü kaplamasının dışındadır. Misal, *hiç bir üçgen hiç bir kare değildir*.

6 — Olumsuz, "toto-partielle": Konunun bütünü, yüklem bütünü kaplamasının bir kısmından çıkarılmıştır. Misal, *hiç bir üçgen bazı eşkenarlı şekillerden değildir*.

7 — Olumsuz "parti-totale": Konunun kaplamasının bir kısmı yüklem bütünü kaplamasının bir kısmında bırakılmıştır. Misal, bazı *eşkenarlı şekiller hiçbir üçgen değildir*.

8 — Olumsuz "parti-partielle" : Konunun kaplamasının bir kısmı yüklem bütünü kaplamasının bir kısmında bırakılmıştır. Misal, bazı *üçgenler bazı eşkenarlı şekillerden değildir*.

Yüklem de niceliğini dikkate alarak önermelerin incelenmesi pek rağbet görmemiş, Hamilton'un bu açıklaması bazı itirazlara hedef olmuştur. Bu itirazları önermenin döndürmesi bahsinde göreceğiz.

2— Konunun varlık sahasına göre çeşitleme: İslâm mantıkçıları önermeleri bir de dış önermeler (*kazaya-i hariciye*), gerçek önermeler (*kozaya-i hakikiye*) ve zihinsel öner-

meler (*kazaya-i zihniye*) diye ayırırlar⁷³.

Eğer önermenin konusu olan kavramın fertlerinin dışta varlığı varsa ve hüküm, dışta var olan bu fertler üzerine olursa buna dış önerme denir. Meselâ, *her ateş sıcaktır* önermesinde hüküm eğer haricte bulunan veya bulunacak olan her ateş sıcaktır anlamı kastedilerek verilmişse bu dış önerme olur.

Konunun fertlerinin dışarda varlığı olmayıp da, var olması farzedilerek hükmedilen önermelere gerçek önerme denir. Yani konuyu teşkil eden kavramın dışta fertleri yok fakat olması mümkündür. Meselâ *Anka uçucudur* önermesi hakikî bir önermedir. Anka'nın dışarıda fertleri yoktur fakat varlığı farzedilerek hüküm verilmiştir.

Eğer konuyu teşkil eden kavramın delâlet ettiği şeyler yalnız zihinde mevcut ise yani dışarda varlıkları düşünülmezse böylece zihinde varolan fertleri üzerine verilecek hükümle elde edilen önermeye de zihinsel önerme denir. Meselâ: *Cins özsel bir tümeldir*, önermesinde olduğu gibi. Eğer önermenin konusu olan kavramın delâlet ettiği şeyin zihinde bile mevcudiyeti mümkün olmayıp, fakat zihinde varlığı farzedilerek hük-molunursa bu önermeye de varsayımlı zihinsel önerme (*kaziye-i zihniye-i faraziye*) denir. Meselâ : *Zıtların birleşmesi imkânsızdır* önermesinde, zihinde varlığı farzolunan zıtların birleşmesinin üzerine imkânsızlıkla hükümlenmiştir.

3 — Konm ve **yüklem**in musibet (positif) ve **menfi** (negatif) oluşlarına göre çeşitleme:

İslâm mantıkçıları, önermeyi teşkil eden konu ve yüklem bütünü müsbet ve menfi oluşlarını dikkate alarak yüklemli önermeleri çeşitlemişlerdir.

Eğer önermeyi yapan terimler müsbet ise bu önermeye "mu-hassala" denir. *İnsan canlıdır, insan at değildir* önermelerinde olduğu gibi. Birinci önermedeki insan ve canlı ikinci öner-

73 GELENBEVİ, ayn. esr. C. II. s. 37 vdd; İSMAİL HAKKI, *Felsefe Dersleri* s. 134.

medeki insan ve at terimleri müsbettir. Asıl "muhasala" olumlu olan önermeye denilip, olumsuzuna "basite" denir. Yukarıdaki misalde, *insan at değıldir* önermesi "basite"dir.

Eğer önermenin konu ve yükleminden her ikisi veya ikisinden birisi menfi ise böyle önermelere de "madule" denir. Eğer konu ve yüklemden her ikisi de menfi olursa buna iki taraflı madule (*maduLet'ül tarafeyn*); yalnız konusu menfi olursa, konunun madulesi (*madülat'ül mevzu*); yalnız yüklemi menfi olursa buna da yüklem madulesi (*madülat'ül mahmul*) adı verilir. Meselâ, canlı *olmayan bilgili olmayandır*, önermesi iki taraflı madule, *parası olmayan fakirdir*, önermesi konunun ma-dulesidir, *insan dört ayaklı olmayandır* önermesi ise "madülat'ül mahmul" dür.

KARMAŞIK ÖNERMELER

Yüklemlı önermelere batı mantıkçılarının basit önermeler dediklerini söylemiştik. Şimdiye kadar verdiğimiz misallerde bu önermelerin bir konusu ve bir de yüklemi vardır. Bu konu ve yüklem tek terim olarak ifade edilmişlerdi. Bazan önermede konu veya yüklem veya her ikisi birden karmaşık (*complexe*) bir durum gösterir, yani konu ve yüklem bazı tamamlayıcı fikirler eklenir. Bu tip önermeler, bileşik (*compose*) önerme demek değıldir. Karmaşık da olsa tek konu ve tek yüklem bahis konusudur. Yüklemlı önermeler içerisinde bulunan bu önermelere Batı mantıkçıları karmaşık önermeler demişlerdir.

Karmaşık önermede, konu veya yüklem anlamını açıklayan küçük cümleye tali cümle veya "cümle-i muterize" (*in-cidente*) denilir. Meselâ, *arkadaşları tarafından sevilen Ahmet çalışkandır*. Bu karmaşık önermede karmaşıklık konu üzerindedir. Asıl önerme, "Ahmet çalışkandır" önermesidir. Burada konu olan Ahmet, "arkadaşları tarafından sevilen." cümlesi ile bir kayda tâbi tutulmuş, belirli bir anlam kazanmıştır.

Yüklem karmaşıklığına misal: *Çalışkanlık insanı başarıya ulaştırır meziyettir*. Burada yüklem olan "meziyet" "insanı başarıya ulaştırır" cümlesi ile kayıtlanmıştır.

Hem konusu, hem yüklemi karmaşık olana misal: *Şımarık ve yaramaz çocuklar, onların bu davranışlarından rahatsız olanlarca sevilmezler*. Bu karmaşık önermede de konu olan çocuklar, "şımarık ve yaramazlık"la, yüklem olan "sevilmez" terimi ise, "onların davranışlarından rahatsız olan kişilerce" cümlesi ile kayıtlanmıştır.

İleride ele alacağımız modal önermeler, karmaşık önermelerdendir. Yalnız modal önermelerin karmaşıklığı konu veya yüklem bazı fikirler eklenmesi ile değıl, ikisi arasındaki bağla ilgili tamamlayıcı bilgiden gelir. İslâm mantıkçıları modalite bahsinde bu tip önermeleri ele alıp incelemişler fakat modalite dışındaki karmaşık önermelere önem vermemişlerdir.

ŞARTLI ÖNERMELER

Bir önermede bağ kaldırıldığı zaman, iki tarafta birer hüküm kalırsa bu tip önermelere şartlı önermeler; taraflardan birincisine "mukaddem" ikincisine "tâli" dendiğini önceden söylemiştik. İslâm mantıkçıları şartlı önermeleri bitişik (*muttasıla*) ve ayırık (*munfasıla*) diye ikiye ayırırlar.

Bitişik şartlı önermeler:

Eğer şartlı önermede mukaddem ve tâlinin olumluda birleşmesi ve olumsuzda birleşmemeleri ile hükmolunursa bunlara bitişik şartlı önermeler (*kazaya-i şartiye-i muttasıla - les propositions conditionelles*) denilir.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur Her ne zaman güneş doğarsa gece olur değıldir. Yukarıdaki iki önermeden birincisinde, mukaddemle talinin birleşmesi, ikincisinde ise birleşmemesi ile hükmedilmiştir. Yani birincisinde mukaddem olan "güneş doğar" ve tali olan "gündüz" bir araya getirilmiştir. İkisi aynı zamanda bir arada olur. İkinci önermede mukaddem olan "güneş doğar"la tâli olan "gece olur"un birleşmemeleri ile hükmolunmuştur. Bunların ikisinin bir arada bulunamayacağı bildirilmiştir. Bu durumda

birinci önermeye, bitişik şartlı olumlu; ikinci önermeye, bitişik şartlı olumsuz denilir.

Bitişik şartlı önermelerin çeşitlenmesi: Bitişik şartlı önermeler gerekli (*lüzumiye*) ve rastlantılı (*ittifakiye*) diye ikiye ayrılır.

1 — Gerekli bitişik şartlı önermeler: Eğer "mukaddem" ile "tali" arasında nedenlik gibi belli bir bağ bulunursa bu tip önermelere gerekli bitişik şartlı önermeler denilir. Bunlarda da ya mukaddem talinin veya tali mukaddemin nedenidir; veyahut her ikisi aynı nedenin eseri olurlar. Meselâ:

Her zaman güneş doğarsa gündüz olur önermesinde, mukaddem tâli'nin nedenidir.

Her ne zaman gündüz olursa güneş doğmuş bulunur önermesinde ise tâli, mukaddem'in nedenidir.

Her ne zaman gündüz olursa etraf aydınlanır önermesinde, "mukaddem" ve "tali" aynı nedenin, yani güneşin doğmuş olmasının eseridirler.

2 — Raslantılı olan bitişik şartlı önermeler: Eğer bitişik şartlı önermede mukaddem ile tâli arasında belli bir ilişki olmayıp da, iki taraf arasındaki ilişki tesadüfe bağlı ise bu tip bitişik şartlı önermelere de raslantılı (*ittifakiye*) denilir. Meselâ: *Her ne zaman çarşıya çıksam Ahmed'e rastlarım* önermesinde, mukaddem ile tâli arasında yani çarşıya çıkmakla Ahmed'e rastlamak arasında nedenlik gibi belli bir ilişki yoktur, tamamen tesadüfe bağlıdır.

Ayrık şartlı önermeler:

Şanlı önermelerde, mukaddem ile tâli arasında birbirini yok etme (*nefyetme*) suretiyle hükmolunan önermelerdir. Bu tip önermelerin olumsuzunda, önermeyi meydana getiren iki tarafın ayrılmasının vuku bulması, olumsuzunda ise vuku bulmaması ile hükmolunur.

■ *Ya gündüz olur yahut güneş batmış bulunur* önermesi ayrık şartlı önerme (*kaziye-i şartiye-i munfasiia-la proposition dis-*

jonctive) dir. Burada mukaddem ile tâli'nin ayrılması ile hükmolunmuştur. Yani birisi varsa diğeri yoktur. Öyle ise olumlu bir ayrık şartlı önermedir.

Bir şey ya taş veya ağaç değildir önermesi ise olumsuz bir ayrık şartlı önermedir. Çünkü mukaddem ile tâli arasındaki ayrılmanın olumsuz kılınması, yani ayrılmanın vuku bulmaması ile hükmolunmuştur.

Ayrık şartlı önermelerin çeşitlenmesi: Ayrık şartlı önermeler ilkin gerekli (*inadiye*) ve raslantılı (*ittifakiye*) diye ikiye ayrılır.

1 — Gerekli (*inadiye*): Eğer bir ayrık şartlı önermede mukaddemi ile tâlisinin karşıt hali (*nakizi*) birbirine nedenlik gibi bir bağla bağlı iseler veya her ikisi aynı nedenin eseri iseler bunlara gerekli denilir. Meselâ: *Ya güneş doğmuştur yahut gece mevcuttur* önermesinde mukaddem olan güneş doğmuştur tâlinin karşıt hali olan *gece mevcut değildir* in nedenidir. Ya etraf aydınlıktır veya gece mevcuttur önermesinde ise, mukaddem olan *etraf aydınlıktır* ile tâlinin karşıt hali olan *gece mevcut değildir* aynı bir nedenin, yani güneşin doğmuş olmasının eseridirler.

2 — Raslantılı (*ittifakiye*): Eğer ayrık şartlı önermede, mukaddem ile tâlinin karşıt hali arasında nedenlik gibi belli bir bağ bulunmazsa buna da raslantılı denilir. Raslantılı için Miyar-ı Sedad'da verilen misaller şunlardır: *Ya insan mevcuttur veya anka mevcuttur*, önermesi olumlu bir "rastlantılı" dır. *Ya insan konuşandır yahut at kişneyen değildir* önermesi ise olumsuz bir raslantılıdır.

Ayrık şartlı önermeler bir de kendisini meydana getiren iki tarafın yani mukaddem ile tâlinin, doğru ve yanlış değer çiftine göre, birbiri ile olan ilişkileri bakımından çeşitlenir. Bu açıdan ayrık şartlı önermeler "hakikiye", "maniat-ul cemi" ve "maniat-ul hulû" diye üçe ayrılırlar.

1 — "Hakikiye" : Eğer "mukaddem" ile "tali" arasında, gerek doğruluk ve gerek yanlışlık bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunursa "hakikiye" denilir. Aykırılıktan kasdedilen anlam şudur: Eğer iki önermeden biri

doğru ise diğeri yanlıştır. İkisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olamaz. Herhangi iki terim arasında bu türden bir önerme yapılamaz. Bunun için gerekli şart vardır. "Hakikiye" bir şey ile onun karşıt hali (nakîzi) veya çelişğine eşit olan şey arasındaki "terditten" (ya şöyle veya böyle) meydana gelir. Meselâ, *adet ya tek olur veya çift olur**. Verilen misalde tek ile çift arasında bir seçim vardır. Bu iki terimden birisi diğerin karşıt haline eşittir. Tek'in karşıt hali tek-olmayandır bu ise çifte eşittir.

Taraflardan ikisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olamaz demekten kasıt şudur: Tarafları meydana getiren önermeler, aynı nesneye uygulandıklarında ikisi birden doğru ikisi birden yanlış olmayacak demektir.

Sayı ya tek olur veya sayı çift olur, önermesini alıp uygulamayı yapalım. Bu önermenin mukaddem ve tâli'sini meselâ üç sayısında uygulayalım. Üç tektir. Üç çifttir.

Ski önermeden birincisi doğru ikincisi yanlıştır. Yaptığımız bu açıklama "hakikiye"nin olumluları içindir. Olumsuz önermelerde, mukaddem ile tâli'nin aykırılıklarının olumsuz kılınması ile yapılır. Yani iki tarafı meydana getiren önermeler bir arada doğru ve bir arada yanlış olabilirler. Ve-silet'ül-tkan'dan naklettiğimiz kural olumsuz önermelere uymaz. Çeşitli mantık kitaplarında hakikiye'nin olumsuzu için verilen misaller şunlardır:

Elbette btşey ya insan veya hayvan değildir⁷⁴.

Ya güneş doğar veya rüzgâr eser değildir⁷⁵

Bu insan daima ya kâtiptir veya türktür değildir⁷⁶.

* RİFAT, *Vesûetül-İkan ve Mantık Tercümesi* s. 71.

74 GELENBEVİ, ayn. esr. C. II. s. 110.

75 AHMET CEVDET, ayn. eser. s. 39. ...', '., q 90

76 MEHMETTEVFİK. *Gayetul-Beyanfitlmd-Mizans*. 16.

Görülüyor ki bu önermelerde, "mukaddem" ile "tâlnin aykırılıklarının olumsuz kılınması ile hükmolunmuştur. Taraflarda bulunan terimler birbirinin ne çelişgidir ne de çelişğine eşittir.

"Hakikiye"de tarafların hakikat değerine göre birbiri ile olan ilişkinisi 1 numaralı cetvelde gösterebiliriz.

Cetvel: 1

Olumlu hakikiye				Olumsuz hakikiye			
Mukaddem	D	Y		Mukaddem	D	Y	Y
Tâli	Y	D		Tâli	Y	Y	D

"Maniat-ul Cemi":

Ayrık şartlı önermede mukaddem ile tâli arasında bunların yalnız doğrulukları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelere "maniat-ul cemi" denir.

Olumlu önermede, doğruluk bakımından iki tarafın aykırılığı ile hükmolunur. Yani aynı nesneye uygulandıklarında her ikisi birden doğru olamaz. Ya biri doğru diğeri yanlış veya her ikisi birden yanlış olabilir.

Olumsuz önermelerde ise bu aykırılık olumsuz kılınmıştır. Yani olumsuz önermelerde her ikisi birden doğru olabilir. İkisi birden yanlış olamaz.

Bir şey ya ağaçtır veya taşdır⁷⁷ önermesi olumlu maniat-ul cemi'dir. Şimdi bu önermenin iki tarafını da nesnelere uygulayalım. Uygulayacağımız önermeler şunlardır: 1 — *Bu ağaçtır*, 2 — *Bu taşdır*.

77 Bu önerme maniat-ul cemi olumluya misal olarak şu eserlerde aynen vardır: GELENBEVİ, ayn. esr. c. II, s. 111; AHMET CEVDET, ayn. esr. s. 47; MEHMET TEVFİK ayn. esr. s. 24; İSMAILHAKKI. *Mtyar ul-Ulum*. s. 47; RAŞİT, *miza'ü-makal* s. 81; RİFAT. ayn. esr. s. 80.

Uygulayacağımız nesnelere, kayak, mermer ve at olsun.

a — Kavak için:

Bu

ağaçtır.

Bu taşdır

İki önermeden birincisi doğru ikincisi yanlıştır

b — Mermer için:

Bu ağaçtır.

Bu taşdır

İki önermeden birincisi yanlış ikincisi doğrudur.

c — At için:

Bu ağaçtır.

Bu taşdır

Her iki önerme de yanlıştır.

Bu iki önermeyi doğru kılacak bir nesne yoktur.

Olumsuz önerme için, Gelenbevi ve Mehmet Tevfik adı geçen eserlerinde şu misali veriyorlar:

Bir şey ağaç olmayan veya taş olmayan değildir.

Bu önermede tarafların aykırılığı olumsuz kılınmıştır. Yani ikisi birden doğru olabilir. Tarafları yukarıda olumlu önermede yaptığımız gibi, kayak, at nesnelere uygularsak, ilk ikisinde biri doğru diğeri yanlış olur. Üçüncü için her ikisi de doğru olur:

At için:

Bu ağaç olmayandır.

Bu taş olmayandır.

Her iki önerme de doğrudur. Bu iki önermenin şartlı önerme içindeki ilişkileri "değildir"le olumsuz kılınmıştır. Olumsuzluk taraflara ait değil, tarafların ilişkisinedir. Misal olarak alman önermede, taraflar arasında doğruluk bakımından aykırılık olumsuz kılınmıştır.

"Maniat-ul Cemf'de tarafların mümkün hakikat değerleri 2 numaralı cetvelde gösterilmiştir.

Cetvel: 2

Maniat-ul cemi olumlu				Maniat-ul cemi olumsuz			
Mukaddem	D	Y	Y	Mukaddem	D	Y	D
Tâli	Y	D	Y	Tâli	Y	D	D

Maniat-ul Hulû:

Ayrı şartlı önermede "Mukaddem" ile "tali" arasında, bunların yalnız yanlışlıkları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelere "maniat-ul hulû" denir.

Olumlu önermelerde, tarafların yanlışlık bakımından aykırılığı ile hükmolunur. Yani aynı nesneye uygulandıklarında, mukaddem ile tâli ikisi birden yanlış olamaz ya birisi, veya ikisi birden doğru olabilir. Olumsuz önermede ise, yanlışlık bakımından bu aykırılık olumsuz kılınmıştır. Yani olumsuz önermede iki taraf birden yanlış olabilir.

*Bir şey ya ağaç -olmayan veya taş- olmayandır*⁷⁸. Önermesi olumlu maniat-ul hulû dur.

Bu önermenin taraflarını da aynı nesnelere uygulayalım: Tarafları teşkil eden önermeler şunlardır:

1 — *Taş - olmayandır*, 1 — *Ağaç - olmayandır*.

⁷⁸ Gayet *ul-Beyan* hariç, bir üst notta adı geçen diğer eserler aynı misali almışlardır.

Uygulayacağımız nesnelere yine kavak, mermer, at olsun.

a — Kavak için:

Bu taş-olmayandır Bu ağaç - olmayandır. İki

önermeden birincisi doğru, ikincisi yanlıştır. b —

Mermer için:

Bu taş-olmayandır Bu ağaç - olmayandır.

Burada da birinci yanlış ikincisi doğrudur. c

— At için:

Bu taş-olmayandır Bu ağaç - olmayandır. Her iki önerme de doğrudur.

Olumsuz "maniat-ul hulû" için Gelenbevi, *bu insan ya rum veya zenci değildir* misalini, Mehmet Tevfik ise şu misali veriyor: *Elbette bir şey ya cansız veya natık değildir.*

Her iki misalde de, yanlışlık bakımından aykırılığın olumsuzluğu ile hükmolunmuştur. Yani taraflar bir arada yanlış olabilirler. Birinci misalde bir insan rum veya zenci olmaz ama meselâ, cinli olabilir. İkinci misalde de durum aynıdır. Her iki taraf da kuş'a uygulanınca ikisi de yanlış olur. Çünkü kuş, ne cansızdır ne de natıktır.

"Maniat'ul hulû" da tarafların mümkün hakikat değerleri 3 numaralı cetvelde gösterilmiştir.

Cetvel: 3

Olumlu maniat-ul hulû				olumsuz maniat-ul hulû			
Mukaddem	D	Y	D	Mukaddem	D	Y	Y
Tâli	Y	D	D	Tâli	Y	D	Y

"Maniat'ul Cemi" ve "maniat-ul hulû" için verilen kural şudur: "Maniat-ul cemi bir şey ile onun çelişliğinden (*nakız*) daha az genel olan şey arasında; "maniat-ul hulû" da ise, bir şey ile onun çelişliğinden daha genel olan şey arasında aykırılıkla verilen hükümlerle meydana gelir⁷⁹. Bu kural olumlular içindir. Olumsuzlara gelince: "Maniat-ul cemi"nin olumlusu "maniat-ul hulû"nun olumsuzu gibi "maniat-ul hulû"nun olumsuzu "maniat-ul cemi"nin olumlusu gibi.

Birer misalle bu kuralı uygulayalım:

Bir şey ya ağaçtır veya taşdır önermesi olumlu "maniat-ul cemfidir. Burada aykırılıkla hüküm ağaçla taş arasında verilmiştir. Taş, ağacın çelişliğinden daha az geneldir. Çünkü ağacın çelişliği olan ağaç-olmayan, taş olmayan daha birçok nesneyi de içine alır. Birşey ya ağaç-olmayan veya taş-olmayandır önermesi ise olumlu "maniat-ul hulû"dur. Ağaç olmayanla taş olmayan arasında bir aykırılıkla hükmedilmiştir. Burada, taş-olmayan, ağaç-olmayan'ın çelişliğinden daha geneldir. Çünkü ağaç-olmayan'ın çelişliği ağaçtır, ağaç ise taş-olmayan'ın içine girer. Olumsuzlar için durum aksinedir. Yukarıda verilen cetveller incelenirse görülür ki, "maniat-ul eemfnin olumsuzu, "maniat-ul hulû"nun olumlusu ve ikincinin olumsuzu birincinin olumlusu gibidir.

Verilen misallere dikkat edince, bu iki ayrı şartlı önermeden birinin olumlusu ile diğerinin olumsuzu arasında başka bir benzerlik daha vardır. Şöyleki; "Maniat-ul cemfi meydana getiren taraflardaki önermeler "muassala"dır. Aynı önermeyi olumsuz kılmak için aynı zamanda, tarafları "madule" yapmak gerekir. Meselâ, "birşey ya ağaç veya taşdır" olumlu önermesinde taraflardaki önermeler "muassala"dır. Yani terimleri müsbet olarak alınmıştır. Bu önermenin olumsuz maniat-ul cemisi; "bir şey taş olmayan veya ağaç olmayan değildir" önermesidir. Görülüyor ki, önerme olumsuz yapılırken, taraflar da "madule" olmuştur. Yani terimler menfi olmuştur.

"Maniat-ul hulû" da ise bunun aksi olur. Yani olumluda ta-

raflar "madule" olumsuzunda ise taraflar "muhassala" olur.

Birşey ağaç-olmayan veya taş-olmayandır, gibi olumlu maniat-ul cemi'yi tarafları "madule" yapmadan, olumsuz kılsak, olumsuz maniat-ul hulû; olumlu maniat-ul hulû"yu tarafların "madule" sine dokunmadan olumsuz yaparsak, olumsuz maniat-ul cemi" olur.

Bir şey ya ağaç veya taştır olumlu önermesi maniat-ul cemi, *Birşey ya ağaç veya taş değildir* olumsuz önermesi maniat-ul hulû'dur.

Şartlı önermelerin niceliği:

Yüklemli önermelerde nicelik söz konusu olunca, önermenin konusunun kaplamı dikkate almıyor ve konunun niceliği önermenin de niceliği oluyordu. Şartlı önermelerin niceliğinin belirtilmesi başka yolla oluyor. Burada zaman faktörü işe karışıp önermenin niceleşini tayinediyor. Şarjdı önermeler de yüklemli gibi nicelik bakımından tümel, tikel, tekil ve belirsiz olurlar.

Tümel önerme: Eğer hüküm bütün zamanlar üzerine olursa o önerme tümeldir.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur, önermesi tümel bitişik önermedir. Bitişik şartlı önermelerde tümelliği göstermek için olumsuzunun başına her ne zaman, olumsuzunun başına da hiçbir zaman deyimleri gelir. Ayrık şartlıda ise daima kelimesi kullanılır. *Daima ya sayı tektir veya sayı çifttir* önermesi de tümel olumlu ayrık şartlı önermedir.

Tikel şartlı önerme: Eğer hüküm, bazı zaman, diye kayıtlanarak verilirse yani bütün zamanlar için geçerli olmadığı belirtilirse önerme tikel olur.

Bozan rüzgâr eserse yağmur yağar.

Bozan elma ya acı olmayandır veya tatlı olmayandır.

Önermeleri tikel önermelerdir.

Tekil şartlı önerme:

Eğer hüküm belli bir zaman üzerine olursa önerme tekil olur.

Yarın yağmur yağmazsa kıra gideriz. Yarın saat 10 daya evde oluruz ya okulda.

Belirsiz şartlı önerme: Hüküm hiçbir zaman kaydına tâbi tutulmadan verilir ise belirsiz önerme olur. *Yağmur yağarsa sokaklar ıslanır. Bir şey ya ağaç veya taş değildir*⁸⁰.

Mukaddem ve **t&li'nin** yapıları:

Şartlı önermelerde mukaddem ve tâli'nin birer önerme olduğunu söylemiştik. Şimdiye kadar verdiğimiz misallerde mukaddem ve tâli hep yüklemli önermelerden yapılmıştı. Şartlı önermelerde tarafların her ikisi de şartlı veya biri şartlı diğeri yüklemli de olabilir. Bu durumda dokuz bitişik şartlı, altı ayrık şartlı önerme türü vardır⁸¹.

Bitişik Şartlılar:

1 — "Mukaddem" ve "tâli"si yüklemli olanlar:

Her ne zaman birşey insan olursa o şey hayvandır.

2 — İki tarafı da bitişik şartlı olanlar:

Her ne zaman birşey insan olursa o şey hayvan olduğundan her ne zaman birşey havyan olmazsa insan olmaz.

'3 — Her iki tarafı da ayrık şartlı olanlar:

Daima ya sayı çift veya sayı tek olduğundan daima sayı eşit kısımlara ya bölünür ya bölünmez.

80 Tikel ayrık şartlı ve tekil ayrık şartlı önermelerin misalleri Gayet'ül - Beyan'dan alınmıştır.

81 Bu önermeler için verilen misaller Mizan'ul makal dan alınmıştır.

4 — Mukaddem'i yüklernli tâli'si bitişik
Güneş, gündüzün olmasına neden olduğundan her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur.

5 — Mukaddem'i bitişik şartlı tâli'si yüklemlen olanlar:
Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olacağından gündüzün varlığı güneşin doğmasına bağlıdır.

6 — Mukaddem'i yüklemlen tâli'si ayrıkn şartlı olanlar:

Şu şey sayı olursa ya o sayı çifttir veya o sayı tektir.

7 — Mukaddem'i ayrıkn tâli'si yüklemlen olanlar:

Her ne zaman bir şey ya çift veya tek olursa o şey sayıdır.

8 — Mukaddem'i bitişik şartlı, tâli'si ayrıkn şartlı olanlar:

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olacağından daima ya güneş doğmuş bulunur yahut gündüz olmaz.

9 — Mukaddem'i ayrıkn şartlı tâli'si bitişik şartlı olanlar

Daima ya güneş doğmuş bulunur yahut gündüz olmamış olduğundan her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Ayrıkn Şartlılar:

1 — İki yüklemliden yapılmış olanlar:

Ya sayı çift olur veya sayı tek olur.

2 — İki bitişik şartlıdan yapılmış olanlar:

Ya güneş doğarsa gündüz mevcut olur ya güneş doğarsa gece mevcut olur değildir.

3 — İki ayrıkn şartlıdan yapılmış olanlar:

Ya sayı çifttir ya tektir yahut ya çift olmayandır veya tek olmayandır.

4 — Taraflardan birisi yüklemlen diğeri bitişik olanlar:

Ya güneş gündüzün varlığına neden olmaz yahut her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur.

5 — Taraflardan biri yüklemlen diğeri ayrıkn şartlı olanlar:

Ya bir şey sayı değildir yahut ya çifttir veya tektir.

6 — Biri bitişik şartlı diğeri ayrıkn şartlı olanlar:

Ya her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur yahut ya güneş doğmuş olur ya gündüz olmamış bulunur..

Mukaddem ve tâli'nin nitelikleri:

Şartlı önermelerin tarafları birer önerme olduğuna göre bunlar farklı niteliklerde bulunabilirler. Yani olumlu veya olumsuz olabilirler. Taraflann olumlu veya olumsuz oluşunun önermenin bütününe etkisi yoktur. Şartlı önermelerin olumlu veya olumsuz oluşlan, iki tarafın birbirine yaklaştırma veya uzaklaştırılmasındadır. Olumlu bir şartlı önermenin tarafları olumsuz olabileceği gibi, olumsuz bir şartlı önermenin tarafları olumlu olabilir.

Her ne zaman güneş doğmamış ise gündüz mevcut değildir, önermesi olumlu bir bitişik şartlıdır ve taraflan olumsuzdur. Taraflardan biri olumlu diğeri olumsuz olabilir. Meselâ, *Her ne zaman güneş doğarsa gece mevcut değildir,* önermesi ise, "mukaddem"i olumlu, "tali" si olumsuz olan olumlu bir ayrıkn şartlı önermedir.

BİLEŞİK ÖNERMELER

Klasik Batı mantıkçılarınin önermeleri basit ve bileşik diye ikiye ayırdıklarını, İslâm mantıkçılarıninm yüklemlen dedikleri önerme çeşidinin, basit önermeyi karşıladığını; şartlı dedikleri önermelerin de bileşik önermelerden olduğunu, şartlı önermelerden başka bileşik önerme tiplerinin de bulunduğunu, fakat bunıann İslâm mantıkçılarınca dikkate alınarak işlenmediğini söylemiştik. Bu bölümde İslâm mantıkçılarınin ele almadıktan şartlı önermeler dışındaki önerme tiplerini ele alacağız,

Bileşik önerme diye birden fazla konu veya birden fazla yüklemi olan önermelere denir ve iki grupta incelenir. Birinci gruba

girenler bileşiklikleri açıkça belirtilmiş olanlar, İkinci gruba girenler ise bileşiklikleri gizli olanlardır.

1 — Bileşiklikleri açıkça belirtilmiş olanlar: Bağlantılı (*copulative*), ayrık şartlı (*disjonctive*), bitişik şartlı (*hypothetique*), nedenli (*causale*), görelî (*relatiue*), ekli (*discretive*) önermelerdir. Bunlardan ayrık şartlı ve bitişik şartlı dışında kalanları görelim:

a — **Bağlantılı** (*copulative*) önermeler; birbirine tasdik ve inkâr bağlacı "*conjunction*" ile bağlanan bir çok konu veya yüklemden yapılan önermelerdir. Bağlantılı önermeler, ya bir çok konulu, ya bir çok yüklemli veya bir çok konu ve bir çok yüklemli olabilir. Meselâ:

Ali ve Ahmet çalışkandır.

Ali çalışkan ve zekidir.

Ali ve Ahmet çalışkan ve zekidirler.

b — Nedenli (*causale*) **önermeler**: Sebep bildiren bir kelime ile birbirine bağlı iki önermeyi ihtiva eden önermelerdir. Meselâ: *Öğrenciler çalışıyorlar çünkü imtihan var.*

c — Görelî (*relative*) önermeler: Bazı ilişki ve mukayeseyi ihtiva eden önermelerdir.

*Ahmet Ali'nin babası ise Ali de Ahmet'in oğludur*⁸².

d — Ekli (*discretive*) önermeler:

Fakat, mamafih gibi kelimelerle yapılan önermelerdir.

Para malı satın atabilir fakat kalbi alamaz.

2 — Bileşikliği gizli olanlar: Bunlar şekil bakımından bileşikliği belli olmayıp da anlam bakımından bileşik olan önermelerdir.

82 Bu tip önermeleri İslâm mantıkçıları şartlı önermelerden sayarlar.

a — Özgülü (*exclusive*) önermeler: Yüklem yalnız bir konuya hasredildiği önermelerdir. Bu durum: "ancak" ve "yalnız" gibi kelimelerle belirtilir. Bu önermeler iki farklı hüküm ifade ederler, fakat anlamda bu hükümler birleşir. *Yalnız Ahmet ev vazifesini yaptı*, önermesi özgülü bir önerme olup şu iki hükmü ihtiva eder: 1 — *Ahmet vazifesini yaptı*, 2 — *Diğerleri vazifesini yapmadı*. Bu iki hüküm, yukarıdaki önerme içinde anlamda birleşmişlerdir. *İnsan ancak ektiğini biçer. Ancak Fazilet insanı asil kılar*, önermeleri de özgüldür.

b — Çıkarmalı (*expective*) önermeler: Konunun bir kısmını çıkararak bütün konu üzerine verilen hüküm çıkarmalı bir önermedir.

Eflatuncular hariç, bütün eski felsefe öğretileri Allah'ın cisimsiz olduğunu kabul etmezlerdi

Bu önerme şu iki hükmü ihtiva eder:

1 — *Eskifilozoflar cismanibir tanrıya inanırlardı.*

2 — *Eflatuncular bunlann aksine.*

c — Karşılaştırmalı (*comparative*) önermeler: Bu karşılaştırma ile fikri ifade eden önermelerdir. Bunlar da iki hükmü ihtiva ederler ve bu iki hüküm anlamda birleşir. Meselâ:

Bütün kayıpların en büyüğü bir dostun kaybıdır; Ali Ahmet'ten çalışkandır, önermeleri gibi.

d — Sınırlandırıcı (*desitive* veya *inceptive*) önermeler: Ne zaman bir şey şöyle olmaya başladı veya şöyle olmayı bıraktı denildiğinde, iki hüküm verilmiş olur. Birincisi o şeyin bahsedilen zamandan evvelki hali, diğeri o tarihten sonraki halidir. Böylece bu önermelerden birine "*Inceptive*" diğeri "*desitive*" denir ve her ikisi de anlamda birleşip bileşik bir önerme olur. Meselâ, *1453 den beri İstanbul Türklerin elindedir*. Bu bileşik önermede şu iki hüküm mevcuttur:

1 — *1453 den önce İstanbul Türklerin elinde değildi*

2 — *1453 den beri İstanbul Türklerin elindedir.*

KİPLİKLİ (MODALE) ÖNERMELER

Önermelerin kipliği (modalitesi) meselesi ta Aristo'dan beri mantıkçıları meşgul etmiştir. Hareket noktası Aristo olmasına rağmen önermelerin modalite bakımından çeşitlendirilmesinde, klasik Batı mantıkçıları ile İslâm mantıkçıları arasında fark vardır.

Kiplikli önermelerin tanımı:

"Bir önermede bazan konu ile yüklem arasındaki nisbet bir kayıtle kayıtlanır; önermenin doğruluğu o kaydın doğruluğuna bağlıdır. İşte o kayda önermenin kipliği, "*ciheti*" denilir"⁸³. Böyle bir kayıtlama Goblot'un belirttiği gibi⁸⁴ iki şekilde anlaşılabilir: 1 — Ya çok sayıda kiplikten bahsedilir, kipliklerin sayısı zarfların sayısına olur. Meselâ: "*Sokrat iyi münakaşa ediyor*" önermesinde hüküm, iyi ile bir kayda tâbi tutulmuştur. Bu şekilde zarflarla (adverbes) değiştirilen hükümlerin sayısı sınırsızdır. Kiplik (modalite), bu anlamda önermeye birleşen herhangi bir adverb oluyor. 2 — Ya da Aristo'da olduğu gibi, önermelerde, konu ile yüklem arasındaki bağı kayıtlayan belli sayıda modaliteden bahsedilir. Mantıkçılar bu ikinci yolu seçmişlerdir.

Konu ile yüklem arasındaki bağ bir değişikliğe tâbi tutulduğuna göre, bir "modal" önermede iki hüküm bulunur. Yani modal önermede iki hükmü ihtiva eden karmaşık bir önerme olur. "Hükümlerden birisi diğeri üzerine verilmiş hükümdür"⁸⁵. O halde modaliteyi hüküm üzerine verilmiş hükümdür diye tanımlayabiliriz.

Zorunlu olarak ateş sıcaktır önermesi modal bir önermedir.

Şu iki hükümü ihtiva eder: 1 — *Ateş sıcaktır*, 2 — *Zorunludur*. Burada zorunludur hükmü ateş sıcaktır hükmü üzerine verilmiştir.

83 AHMET CEVDET, *Miyar-ı sedad*, s. 90

84 GOBLOT. *Traite de Logique* s. 159.

85 TRICOT *Orgçmon MI, Fransızca tercümesi*, s. 120 de not z.

Aristo'da kiplikli önermeler

Aristo'da modalite bahsi pek açık değildir. Organon'un ikinci kitabında, mümkün, imkânsız, zorunlu ve "contingent" önermelerden bahsediliyor⁸⁶. Bu dört hüküm şekli Ortaçağ Batı mantıkçıları tarafından kabul edilen modalite çeşitleridir. Organon'un üçüncü kitabı olan Birinci Analitikler'de ise şöyle diyor: "her öncül (önerme) ya bir arı ya bir zorunlu veya bir 'olağan' (contingent) yükleme koyar"⁸⁷. Demek ki Aristo üç türlü önerme kabul ediyor:

- 1 — Arı ve basit önerme
- 2 — Zorunlu önerme
- 3 — Kontenjan (contingent-olumsal) önerme.

Bu üç önerme de sonradan, *Assertorique, Apodictique ve Problematique* diye adlandırılmışlardır.

Aristo ne modalite kelimesini kullanmış ne de onun tanımını yapmıştır. Ancak Aristo tefsircileri ile başlayan modalite tanımına göre denebilir ki Aristo zorunlu ve kontenjan (yahut mümkün) diye iki modalite çeşidini kabul etmiştir⁸⁸. Arı yahut basit dediği önerme modalitesiz önermedir.

Aristo'ya göre "zorunlu, başka türlü olmayandır"⁸⁹. "Kontenjan, zorunlu olmayan ve var olmasında imkansızlık olmaksızın varlığı farz edilendir"⁹⁰.

Aristo'nun kabul ettiği yukarıda zikrettiğimiz üç önerme çeşidine misâl verelim:

86 ARİSTO., *Organon II, Önermeler, Atademir* tere. s. 33. Contingent kelimesi dilimizde olağan veya olumsal kelimeleriyle karşılanmıştır. Daha iyisi bulununcaya kadar Fransızca kelimeyi aynen Ulanmayı ve Türk alfabesiyle kontenjan diye yazmayı uygun bulduk.

87 ARİSTO, *Organon II, Atademir* tere. s. 6. Aristo'nun bu cümlede kullandığı "To endeehomenon" kelimesi Fransızca "possible" *hazarı* "Contingent" olarak çevrilmiştir. Fazla bilgi için bk. N. ÖNER, *Modal Önermeler*, İlahiyat Fak. Dergisi, yû 1967 C. XI

88 TRICOT, *Traite de Logique*, 136; HAMELİN, *Le Systeme d'Aristote*, s. 190.

89 ARİSTO, *Metaphysique*, Tricot, Fransızca tere. Tom. I. s. 259.

90 ARİSTO. *Organon III, Birinci Analitikler*, Atademir Tere, s. 140.

- 1 — Basit önerme: A, B dir.
 2 — Zorunlu önerme: A, B dir zorunludur, yani A'mn B olması zorunludur,
 3 — Kontenjan (yahut mümkün) önerme: A, B dir kon-
 tenjandır veya A'mn B olması kontenjandır⁹¹.

Klasik Batı mantıkçılarında MpliMi önermeler: Aristo mantık anlayışını devam ettiren Avrupa mantıkçıları modal önermeler üzerinde daha fazla durmuş ve ondan mülhem olarak ele aldıkları modal önermeleri karmaşık (*Complexe*) önermeler arasında zikrederek daha sistemli bir şekilde incelemişlerdir⁹².

Ortaçağ Batı mantıkçılarına göre bir önermeyi şu dört "mod" dan biri değişikliğe uğratabilir: Mümkün, kontenjan, imkânsız ve zorunlu. Bu suretle Aristo'da iki olan modalite sayısı dörde çıkıyor. Önceden de belirttiğimiz gibi Aristo, Önermeler'de bu dört modalite çeşidinden bahsetmişti. Fakat Birinci Ana-litikler'de mod_aliteyi işlerken ikisini dikkate almıştır. Avrupa mantıkçıları Önermeler'den mülhem olarak konuyu ele almışlardır.

Modal önerme karmaşık önerme olduğuna göre, Batı mantıkçıları asıl önermeye dictum, tâli önermeye modus diyorlar. Modus; mümkün, imkânsız, kontenjan ve zorunlu olabilir. *Ateş sıcaktır, zorunludur* (biz dilimizde şöyle ifade ederiz: Ateşin sıcak olması zorunludur) önermesinde ateş *sıcaktır* asıl önerme yani dictum, *zorunludur* ise modustur. Bunların olumlu ve olumsuzluğu da dikkate alınınca sekiz ilişki ortaya çıkar. Dictum'un da niteliği- ele alınınca onaltı çeşit ortaya çıkar:

91 ARİSTO'da modal önermeler için geniş bilgi bk. N. ÖNER, aynı eser.

92 Batı mantıkçıları modal önermeleri açıklamak için şu eserlerden faydalandık: *Logique de Port-Raycâ*; GOBLOT, *Traite de Logique*; P. JANET ve G. SEAILLES. *Histoire de la Philosophie*; TRICOT, *Traite de laique* *FormeUe*; H.D. GARDEİL, *Infittatton PHüosophie de Saint Thomas d' Aquin*.

1 —	Dictum olumlu	modus mümkün	olumlu	
2 —	"	"	"	kontenjan
3 —	"	"	"	imkansız
4 —	"	"	"	zorunlu
5 —	"	"	"	mümkün olumsuz
"	"	"	"	6— imkansız
7 —	"	"	"	kontenjan
8 —	"	"	"	zorunlu
9 —	Dictum olumsuz	"	"	mümkün olumlu
10 —	"	"	"	imkansız "
11 —	"	"	"	kontenjan
12 —	"	"	"	zorunlu
13 —	"	"	"	mümkün olumsuz
14 —	"	"	"	imkansız
15 —	"	"	"	kontenjan
16 —	"	"	"	zorunlu

Onaltı önerme tipi dört grupta toplanır ve A, E, I, U, harfleri ile gösterilir.

- 1 — Dictum olumlu modus olumlu A
 2 — Dictum olumsuz .modus olumlu E
 3 — Dictum olumlu modus olumsuz I
 4 — Dictum olumsuz modus olumsuz U

Bu harfler tskolastiğin modalite teorisini özetleyen şu dört kelimededen alınmıştır. Purpurea, Iliace Amabimus, Edentuli.

Kelimelerin ilk sesli harfleri mümkün'ün dört şeklini gösterir. Purpurea'nın U su, dictum ve modus'un olumsuzluğunu gösterir. Meselâ, *Dünyanın yuvarlak olmaması mümkün değildir*. Iliace'nin I sı, yalnız modus'un olumsuzluğunu gösterir. *Dünyanın yuvarlak olması mümkün değildir*, amabimus'un A sı iM önermenin de olumlu olduğunu gösterir. *Dünyanın yuvarlak*

olması mümkündür. Edentulinin E si yalnız modusun olumlu olduğunu gösterir. Dünyanın yuvarlak olmaması mümkündür. Bu şekilde, kelimelerin ikinci sesli harfleri kontenjanın dört şeklini; üçüncü sesli harfleri imkânsızın dört şeklini ve dördüncü sesli harfleri zorunlu'nun dört şeklini gösterirler.

Zikredilen dört kelimenin ikinci bir özelliği daha vardır: Kelimeler içerisindeki modlar dikkate alınır, bunlardan hepsi birlikte doğru veya hepsi birlikte yanlış olur. Misâl olarak Amabimus'u alalım: Sesli harfler sıra ile A A I U. Yukarıdaki kurala uygun olarak önermeleri yazalım:

A Dünyanın yuvarlak olması mümkündür. A Dünyanın yuvarlak olması kontenjandır. I Dünyanın yuvarlak olması imkânsız değildir. U Dünyanın yuvarlak olmaması zorunlu değildir. Bu dört önerme ya birlikte yanlış olur veya birlikte doğru olur. Diğer kelimeler de aynı şekilde alınabilir.

Görülüyor ki, Ortaçağ Batı mantıkçıları, Aristo'dan mülhem olarak ele aldıkları modalite bahsini gayet sistemli bir şekilde işlemişlerdir.

Kant'ta kiplikli önermeler:

Kant'a göre modalite hükmün muhtevası ile ilgisi olmayan, zihnin tamamen şekle ait bir fonksiyonudur. Modalite bakımından hükümler, problematicue, assertorique ve apodictique diye üçe ayrılır.

Tasdik veya inkârda, basit bir imkânı ifade eden hükümler problematic; gerçeği ifade eden hükümler assertorik; zorunluluğu ifade eden hükümler de apodiktiktir.

A. Virieux-Reymond, Kantın bu üçlü modalitesini şöyle açıklıyor:

Assertorik, olgu hakikati olarak tasdik edilen hükümlerdir. Meselâ, *Paris Fransa'nın başkentidir*. Bu hüküm gerçeğe uyar fakat tarihî şartlar başka olsaydı diğer bir şehir Fransa'nın başkenti olabilirdi. Problematik basit bir imkânı ifade eden hü-

kümlerdir. *Fezanın büküklüğü (courbure) sebebiyle kâinat belki sınırlıdır*.

Apodiktik, akıl hakikatlerini ifade eden hükümlerdir. *Dairenin çapı merkezden geçer*. Daire'nin tanımı kabul edildikten sonra bu hükmün zıddı düşünülemez⁹³.

Gerek Aristo tefsircileri ve gerek Ortaçağ Batı mantıkçılarına göre modal önermeler karmaşık önermelerdir. Karmaşık olmayan basit önermelerde bir modalite bahis konusu değildir. Kant'ta ise her hükmün modalitesi vardır. Bu bakımdan Kant'ın modalite anlayışı eskilerden farklıdır⁹⁴.

İslâm mantıkçılarında kiplikli önermeler:

İslâm mantıkçılarının modalite anlayışı ile, Batı mantıkçılarının modalite anlayışı arasında olduğu gibi, İslâm mantıkçıları arasında da farklı iki görüş mevcuttur. "Mü-tekaddimîn" ve "müteahhirîn"⁹⁵, modaliteyi farklı olarak ele alıp incelemişlerdir.

A — Mütekaddimîn:

Mütekaddimîn üç türlü kiplik (cihet - müdalite) kabul ediyor: İmkân (*possibilite*), imtina (*impossibilite*) ve vücub (*zo-runluluk-necessite*)⁹⁶.

İslâm mantıkçılarında bu üç türlü modalite ayırımı İbni Sina geleneğine uyularak yapılmıştır. Daha önce Farabî'de durum farklı idi. Farabî'ye göre ilk cihetler (*modalite*) üç türdür: Zaruri, mümkün ve mutlak⁹⁷. Bu ayırım Aristo'nun yukarıda be-

93 A. VİRİEUX-REYMOND, *La Logique Formeüe*, s. 17.

94 Kant'da modalite için bk. N. ÖNER, ayn. eser.

95 M. ALİ AYNİ, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında (Sene 3, sayı 10. 1928) yayınladığı Türk Mantıkçıları adlı makalesinde. Sadettin Taftazani'den önce gelenlere mütekaddimin, sonra gelenlere müteahhirîn denir.

96 AHMET CEVDET, ayn. esr. s. 90; İSMAIL HAKKI, *Miyar ul-Ulum*, s. 48, *Felsefe Dersleri* s. 137.

97 FARABİ, *Peri Hermeneias Kitabı* Araştırma IV, 1966 dan ayn basım, s. 29. Eseri yayınlayan ve tercüme eden Mübahat Küyel.

lirttiğimiz üç önerme tipini karşılar. Aristo tefsircilerine göre, basit önerme modalitesiz önerme olarak kabul ediliyordu. Farabî basiti karşılayan mutlak'ı da yukarıdaki cümlesinde bir modalite çeşidi saymakla Aristo'dan ayrılmış görülmekte ise de, mutlak'm modalitestain diğer modalitelerden ayrıldığını söy lüyor, "Mutlakta adet, bütün cihet (modalite) bildiren unsurları ortadan kaldırmak ve ne zarureti ne de imkânı açığa vur maktır.. cihetlerin kaldırılışı onun için cihet makamına geçer"⁹⁸. Bu ifade ile Farabî'nin de tıpkı Aristo gibi iki modalite kabul ettiği anlaşılır.

Mütekaddimîn denilen İslâm mantıkçıları Farabî'den ayrılarak, zikrettiğimiz üç modalite çeşidini kabul ediyorlar.

1 — Zorunluluk (vücub), "vücub-u zatî" ve "vücub-u bilgayr" diye ikiye ayrılır. Bunlardan birincisinde zorunluluk "zat-ı mevzu" dan yani, konunun özünden, asıl varlığından gelir. Meselâ: Allah alimdir (bilicidir), insan, *natıktır*. (akıllı konuşucu), önermelerinde konu ile yüklem arasındaki bağın zorunluluğu "vücub-u zatî" dir. Çünkü bilme Allanın özüne ait olduğu gibi, natık olma da insanın özüne aittir. Eğer zorunluluk özden gel miyorsa ona da "vücub-u bilgayr" denilir. Meselâ, *İnsan yazı yazarken* parmaklarının *hareket etmesi zorunludur*, fakat bu zorunluluk onun özünden gelmez.

2 — **İmkân**: Bir şeyin kendisinden varlığı ile yokluğunu ik tiza etmesidir; "imkân-ı has" ve "imkân-ı âm" diye ikiye ayrılır.

"İmkân-ı has" hem var olma hem de yok olma yönünden zorunluluğu olumsuz kılmaktadır. *İnsan kâtip* önermesinde, insanın kâtip olması veya olmamasında zorunluluk yoktur. Bu önerme bir "imkân-ı hass'ı" ifade eder.

"İmkân-ı âm": yalnız bir taraftan, yani ya var olma veya yok olma tarafından zorunluluğu olumsuz kılmaktadır. *Her ateş sıcaktır* önermesinde, ateşin sıcak olması zorunludur, fakat sıcak olmaması zorunlu değildir.

98 Farabî, ayn. esr.

99 İSMAİL HAKKI (İzmirli), imkân-ı âm'ı possible, imkân-ı hâs-ı contingence

ile karşılaşıyor. *Felsefe Dersleri* s. 138.

3 — İmtina (imkansızlık) "Özü dış varlığında yokluğunu gerektirme zorunludur"¹⁰⁰.

"Vücub", "imkân" ve "imtina" terimlerinden kastedilen anlamı aydınlatmak için eski mantık kitaplarının çoğunda verilen misal şudur: Ateşin sıcak olması zorunlu, soğuk olması imkânsız, sönmesi mümkündür. Bunları önerme halinde yazalım:

Ateşin sıcak olması zorunludur.

Ateşin soğuk olması imkânsızdır.

Ateşin sönmesi mümkündür.

İslâm mantıkçıları modaliteyi bu tarzda açıklarken dayandıkları kaynak İbni Sina'nın eserleridir, İbni Sina ise. Batı Ortaçağı mantıkçıları gibi, Aristo'nun Organon adlı eserinin ikinci kitabı olan Önergeler'den mülhemdir. "Yalnız kontenjan'ı listeden çıkarıp imkân içerisinde mütalaa etmiştir"¹⁰¹.

B — Müteahhirin:

"Müteahhirîn" eskilerin üç modalitesine karşılık, zorunluluk, devam, fiil ve imkan diye dört modalite kabul ederler. Adı geçen dört modalitenin farklılıkları ve birbirleri ile olan ilişkileri dikkate alınarak çeşitli modal önermelerden bahsederler. Genellikle sekizi basit, yedisi mürekkep olmak üzere onbeş modal önermenin üzerinde çok durulur¹⁰². Yalnız bu sayılar sabit değildir. Bazan basitler ondörde çıkarılır, bileşiklerin de yediden fazla olabileceği söylenir¹⁰³.

Dört modaliteyi esas alarak modal önermelerin çeşitlenmesi şu esasa dayanır:

Önergeler ihtiva ettikleri hüküm sayısı daha doğrusu mo-

100 İSMAİL HAKKI. *Felsefe Dersleri*, s. 138.

101 1. MADKOUR, *l'Organon d' Aristote dans le Monde Arabe*. s. 176

102 GELENBEVİ, ayn. esr. c. II, s. 77 vd; AHMET CEVDET, ayn. esr. 92 vd; RAŞİT, ayn. esr. s. 65 vd,

103 GELENBEVİ, ayrı. eser. c. II, s. 96; MEHMET TAHİR, *Zübdetül Muhtelîtat min'etTasdikat*, s. 3.

dalite sayışma göre, basit ve bileşik olurlar. Basit önermeler tek modaliteyi ihtiva eder. *Her güvercin bilfiil uçucudur* önermesi basit bir önermedir. İçinde tek modalite vardır o da fiildir. *Her güvercin bilfiil uçucudur fakat devamlı değil..* Bu önerme ise iki modalite ihtiva ediyor; birincisi fiil, ikincisi devamdır.

Basit Kiplikli önermeler:

Basit önerme türlerini saymadan önce, bunların farklılaşmasında esas olan, dört modaliteden her birinin nasıl çeşitlendiğini görelim:

a — Zorunluluk: İslâm mantıkçıları altı çeşit zorunluluğun bulunduğunu söylerler.

1 — Konunun özünden (zat-essence) çıkan zorunluluk.

2 — "Zat-ı mevzu"un bütün vakitlerinde, nisbetin yani yüklemnin konuya yüklenmesinin zorunluluğu, buna "zaruret-i zatiye" denilir.

3 — "Zat-ı mevzu"un "vasfı mevzu" ile vasıflandırılması şartı ile olan zorunluluk. Buna da "zaruret-i vasfiye" denir.

4 — Belli vakitteki zorunluluk.

5 — Belirsiz vakitteki zorunluluk.

6 — Yüklemnin şartına bağlı zorunluluk.

Modal önermelerin çeşitlenmesinde 2-3-4 ve 5. zorunluluklar kullanılmıştır.

b — Devam: Bir konunun özü (zat-ı mevzu) bir de konunun vasfı (vasf-ı mevzu) dikkate alınarak iki türlü devam kabul edilmiştir.

c — Fiil: Vuku bulduğu zamana göre çeşitlenir. d — İmkân: Her zorunluluğun karşısında bir imkân kabul edilerek altı imkândan bahsedilir¹⁰⁴. Bunlardan yalnız bir tanesi dikkate alınarak mümkünden bir çeşit önerme çı-

104 Zorunluluk ve mümkün için fazla bilgi, bk. GELENBEVİ, ayn. esr. s. 97.

vd.

kanmıştır. O da "mümküne-i amme"dir. "Hiniye-i mümküne" "mümküne-i daime" ve "mümküne-i vaktiye" de aşağıda göreceğimiz gibi zorunluluk dikkate alınmıştır.

Şimdi basit önermelerin çeşitlerini sayabiliriz.

1 — "Zaraiye-i mutlaka": "Zat-ı mevzu" mevcut oldukça, yüklemnin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan önermelerdir.

Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak hayvandır.

Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak taş değildir.

2 — Meşrute-i amme: "Vasf-ı mevzu" mevcut oldukça yüklemnin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan önermelerdir.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket eder.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareketsiz değildir.

3 — "Vaktiye-i mutlaka": Belli bir zamanda, yüklemnin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan önermelerdir.

Ay "vakti heylule"de zorunlu olarak tutulur¹⁰⁵.

Ay "vakti heylule"de zorunlu olarak ışıklı değildir.

4 — "Müntehire-i mutlaka": Belirsiz bir zamanda, yüklemnin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan önermelerdir.

Ay gecenin birinde zorunlu olarak tutulur.

Ay gecenin birinde zorunlu olarak ışık vermez.

5 — "Daime-i mutlaka": "Zat-ı mevzu" mevcut oldukça nisbetin devamı ile hükmolunan önermelerdir.

Her insan mevcut oldukça devamlı olarak hayvandır.

105 Vakt-i heylule, güneşin, arzm ve ayın, aynı düzlem ve aynı doğrultuda ve arzm güneşle ayın arasında bulunduğu vakittir.

Her insan mevcut oldukça devamlı olarak, taş değildir.

6 — "**Örfiye-i amme**" "Vasf-ı mevzu" devamlı oldukça, yüklemlemin konuya yüklenmesinin devamı ile hükmokman önermelerdir.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe daima parmakları hareket eder. ■

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe daima parmakları hareketli değildir.

7 — "**Mutlaka-1 amme**": Nisbetin fiiliyeti ile, yani yüklemlemin konuya yüklenmesinin, bir defa olsun fiile çıkması ile hükümlenen önermelerdir.

Her güvercin bilfiil uçucudur.

Anka bilfiil uçucu değildir.

8 — "**Mömkline-i amme**": Yüklemlemin konuya bir imkân ile yüklenmesi ile meydana gelen önermelerdir.

Her ateş bilimkân sıcaktır.

Her ateş bilimkân soğuk değildir¹⁰⁶.

Bileşik **Kiplikli** Öacrmelcff;

Basit Önermeler, devam ve zorunluluk kiplikleri ile kayıtlanarak bileşik önermeler elde edilir.

1 — "**Meşrate-l hasse**": özün (zâtın) devamsızlığı ile kayıtlanan "**meşrate-i âmme**"ye denir.

Her yazıcı madem yazı yazıyorsa bizzat parmakları hareket eder, lakin haddizatında devamlı değildir.

106 Mutekaddiminden bahsederken, ateşin sıcak- olması zorunluluğa misal verilmişti. Buraya ateşin sıcaklığı imkân'a misal veriliyor. İmkândan kasıt şudur: Önermedeki nisbetin, yani yüklemlemin konuya yüklenmesinin ters yönden zorunluluğunun imkânsız kılınmasıdır. Yani ateşin sıcak olmasının zorunluluğu imkânsız kılınmıştır. İncelediğimiz mantık kitaplarının çoğunda mümküne-1 âmme için, bizim aldığımız misal verilmiştir. Gelenbevî nta, mümküne-i âmme için verdij misâl şudur. "Her insan imkân-ı âm ile kâtiptir".

2 — "**örflye-i hasse**": Özün (zâtın) devamsızlığı ile kayıtlanan "**örflye-i amme**"ye denir.

3 — "**Vaktiye-1 la daime**" veya "**vaktiye**" : Özün devamsızlığı ile kayıtlanan "**vaktie-i mutlaka**"a denir.

Ay vakti heylvle'de zorunlu olarak tutulur, lakin aslında devamlı değildir.

4 — "**Münteşire-i la daime**": veya "**münteşire**": Devamsızlıkla kayıtlanan "**münteşire-i mutlaka**"ya denir.

Bir gün zorunlu olarak ay tutulur lakin devamlı değildir.

5 — "**Vticmdiye-i la daime**" : Devamsızlıkla kayıtlanan "**mutlaka-i amme**"ye denir.

Her güvercin bilfiil uçucudur lakin devamlı değildir.

6 — "**Viicıdiye-i la zaruriye**": Yüklemlemin konuya yüklenmesinin zorunlu olmaması ile kayıtlanan "**mutlaka-i âmme**"ye denir.

Her insan bilfiil gülücüdür lakin bu gülücülük zorunlu değildir.

7 — "**Mümîriine-l hasse**" : Yüklemlemin konuya yüklenmesinin zorunlu olmaması ile kayıtlanan "**mümküne-i amme**"ye denir.

Her insan bilimkân yazıcıdır fakat zorunlu değildir.

Misâllerle açıkladığımız bu onbeş önerme, mantıkçılar tarafından en çok dikkate alınan önermelerdir. Bunlardan başka şu önermelerden de bahsedilir¹⁰⁷.

"**Mutlaka-i vaktiye**": Yüklemlemin konuya yüklenmesi belli bir zamanda olup nisbetin tahakkuku ile hükümlenen önermelerdir.

Ay bilfiil "vakti heylvle'de tutulur.

"**Mutlaka-i münteşire**": Yüklemlemin konuya yüklenmesi, fiilin olduğu vakitte vuku bulan önermelere denir.

Ay'ın varolduğu vakitlerin birinde ay fiilen tutulur.

107 GELENBEVî, ayn. esr. s. 96 vd.; MEHMET TAHİR, ayn. esr. s. 3. Misaller Gelenbevî'den alınmıştır.

"Hiniye-i mutlaka": Hüküm "vasfı mevzu"un bazı vakitlerinde, fiilen gerçekleşmesi ile verilirse, "hiniye-i mutlaka" denir.

Her *zatülcenpli bu hastalığın devam ettiği zaman* Lann *bazısında öksürür*.

"Hiniye-i la daime": "Hiniye-i mutlaka" devamsızlıkla kayıtlarırsa "Hiniye-i la daime" olur.

Her *zatülcenpli bu hastalığın devam ettiği zamanların bazısında öksürür lakin devamlı değil*.

"Hiniye-i mümküne": Önermede aykırı yönden, yani önerme olumlu ise olumsuz, olumsuz ise olumlu yönden zorunluluğun olumsuz kılınması ile hükmedilen önermelerdir. *Her zatülcenpli, zatülcenp olduğunda öksürmesi* mümkündür. "Mümküne-i ▼aktiye": Konunun var olduğu vakitlerin birinde, aykırı yönden zorunluluğun olumsuz kılınması ile hükmedilen önermelerdir.

Ay "vakt-ı heylule" de "imkânı âm" ile tutulur. Burada bir taraftan zorunluluğun olumsuz kılınması ile hükmedilmiştir. Olumsuz kılınan zorunluluk, ay'ın "vakt-ı hay-lule" de tutulmama zorunluluğudur.

Müteahhirîn'e göre modal önermelerin çeşitlenmesinde zaman'm önemli bir rol oynadığı görülüyor. Hernekadar bu mantıkçılar zaman'ı ayrı bir modalite şekli olarak saymamışlarsa da modal önermelerin çeşitlenmesinde zamanın ikinci dereceden bir modalite olarak telakki edildiği anlaşılıyor. "Vaktiye-i mutlaka", "münteshire-i mutlaka", "vaktiye-i lâ daime", "münteshire-i lâ daime", "mutlaka-i vaktiye", "hiniye-i mutlaka" ve "mümküne-i vaktiye"nin farklılaşmalarında esas rolü oynayan zaman faktörüdür. Meselâ: *Ay vakt-ı heylule'de zorunlu olarak tutulur. Ay gecenin birinde zorunlu olarak tutulur*. Her iki önermede de zorunluluk bir kayda tâbi tutulmuştur, bu da zamandır.

Ay'ın tutulması zorunludur. Ne zaman? "Vakt-ı heylule" de veya gecenin birinde, görülüyor ki, bu tip önermelerde zaman âdeta ikinci dereceden bir kiplik (modalite) olarak işin içerisine giriyor.

ÖNERMELER ARASI İLİŞKİLER

Bu başlık altında karşıolma (*tekabül-opposition*) ve döndürme (*akıs - conversion*)'nin ne olduğu gösterilecektir. Klasik mantığın bu iki konusunu İslâm mantıkçıları önermeler bölümünde "ahkâm-ı kazaya" adı altında, Batı mantıkçıları ise genellikle akıl yürütme (*raisonnement*) bölümünde, vasitasız çıkarım (*inference immediate*) adı altında incelerler. Hangi başlık altında incelenirse incelenirse bahsedilen aynı şeydir. İslâm mantıkçıları, aşağıda göreceğimiz gibi, iki önermeyi ele alıp birbiri ile olan ilişkilerini Batı mantıkçıları ise bu iki önerme ara-'sındaki ilişkinin altında bulunan akıl yürütmeyi esas almışlardır. Burada söz konusu olan yüklemli önermelerdir.

KARŞIOLMA

Aynı terimlerden yapılmış iki önerme, ya nicelik, ya nitelik veya hem nicelik hem nitelik bakımından birbirinde farklı iseler, bu iki önerme arasında karşı olma vardır. Bu şartlar içinde iki önerme birbirine ya karşıt'dır, ya altkarşıt'dır ya çelişiktir veya altıktır.

1 — Karşıt (müttezad - contraire) önermeler:

Konu ve yüklemi aynı olan iki tümel önerme nitelik bakımından farklı iseler bunlara karşıt önermeler denir.

a — Eğer tümel olumlu doğru ise, tümel olumsuz yanlış olur.

Hiçbir insan ölümlü değildir.

Bütün insanlar ölümlüdür

b — Eğer tümel olumsuz doğru ise, tümel olumlu yanlıştır.

Hiçbir at iki ayaklı değildir

Bütün atlar iki ayaklıdır.

c — Eğer tümel olumlu yanlış ise, tümel olumsuz doğru veya yanlış olabilir.

Bütün insanlar öğretmendir Yanlış

Hiçbir insan öğretmen değildir Yanlış

Bütün insanlar kuştur Yanlış

Hiçbir insan kuş değildir Doğru

d — Eğer tümel olumsuz yanlış ise, tümel olumlu doğru veya yanlış olabilir.

Hiçbir kuş kanatlı değildir Yanlış

Bütün kuşlar kanatlıdır Doğru

Hiçbir insan öğretmen değildir Yanlış

Bütün insanlar öğretmendir Yanlış

Demek- ki, karşıt önermelerden birisi doğru ise, onun karşıtının yanlış olduğu söylenebilir. Fakat eğer birisi yanlış ise, diğerinin doğru veya yanlış olduğu çıkarılamaz.

2 — Mtkarşıit (Taht-ı Mutezad, Subcontraire) **Önermeler:** Konu ve yüklemeleri aynı olan iki tikel önerme, nitelik bakımından farklı iseler bunlara altkarşıit önermeler denir.

a — Eğer tikel olumlu doğru ise, tikel olumsuz doğru veya yanlış olabilir.

Bazı insanlar öğretmendir Doğru

Bazı insanlar öğretmen değildir Doğru

Bazı insanlar ölümlüdür Doğru

Bazı insanlar ölümlü değildir Yanlış

b — Eğer tikel olumsuz doğru ise, tikel olumlu doğru veya yanlış olabilir.

Bazı insanlar bilgin değildir Doğru

Bazı insanlar bilgindir Doğru

Bazı insanlar ölümsüz değildir Doğru

Bazı insanlar ölümsüzdür Yanlış

c — Eğer tikel olumlu yanlış ise, tikel olumsuz doğrudur.

Bazı atlar iki ayaklıdır Yanlış

Bazı atlar iki ayaklı değildir Doğru

d — Eğer tikel olumsuz yanlış ise, tikel olumlu doğrudur.

Bazı insanlar canlı değildir Yanlış

Bazı insanlar canlıdır Doğru

3 — Altık (Mütedahil, Subalternej Önermeler:

Konu ve yüklemi aynı olan iki önerme yalnız nicelik bakımından farklı olup da nitelik bakımından aynı olursa bu iki önerme birbiriyle altıktır.

Tümel olumlu ile tikel olumlu, tümel olumsuz ile tikel olumsuz önermeler birbiriyle altıktır. Doğruluk ve yanlışlık bakımından altık önermeler arasında şu ilişkiler vardır:

a — Eğer tümel olumlu ve tümel olumsuz doğru iseler, bunların altıkları olan tikel olumlu ve tikel olumsuz da doğru olur.

Bütün insanlar ölümlüdür Doğru

Bazı insanlar ölümlüdür Doğru

Hiçbir insan at değildir Doğru

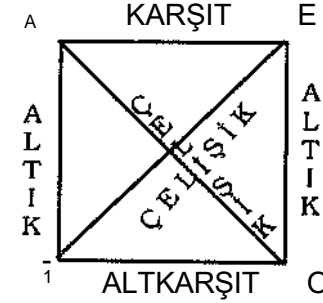
Bazı insan at değildir Doğru

b — Eğer tümeler yanlış iseler onların altıkları olan tikeller bazan doğru bazan yanlış olurlar.

<i>Bütün insanlar iyi ahlaklıdır</i>	Yanlış
<i>Bazı insanlar iyi ahlaklıdır</i>	Doğru
<i>Hiçbir insan öğretmen değildir</i>	Yanlış
<i>Bazı insanlar öğretmen değildir</i>	Doğru
<i>Bütün atlar iki ayaklıdır</i>	Yanlış
<i>Bazı atlar iki ayaklıdır</i>	Yanlış
c — Eğer tikeller doğru iseler, bunların altıkları olan tümeller bazan doğru bazan yanlış olurlar.	
<i>Bazı insanlar ölümlüdür</i>	Doğru
<i>Bütün insanlar ölümlüdür</i>	Doğru
<i>Bazı insanlar öğretmen değildir</i>	Doğru
<i>Hiçbir insan öğretmen değildir</i>	Yanlış
d — Eğer tikeller yanlış ise, onların altıkları olan tümeller de yanlıştır.	
<i>Bazı insanlar ölümsüzdür</i>	Yanlış
<i>Bütün insanlar ölümsüzdür</i>	Yanlış
4 — Çelişik (Mütenakız, Contradictoire) Önermeler:	
Konu ve yüklemeleri aynı olan iki önerme, hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklı olursa bu iki önerme birbiriyle çelişiktir denir. Tümel olumlu ile tikel olumsuz, tümel olumsuzla tikel olumlu önermeler çelişiktir.	
<i>Bütün insanlar ölümlüdür Bazı insanlar ölümlü değildir</i>	
<i>Hiçbir kuş dört ayaklı değildir</i>	
<i>Bazı kuşlar dört ayaklıdır</i>	

Çelişik olan iki önermeden biri doğru ise, zorunlu olarak diğeri yanlıştır.

Bu dört karşıolulum şöyle bir şekilde gösterilir:

DÖNDÜRME

Bir önermeyi döndürme, onun niteliğini bozmadan, yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktır.

İslâm mantıkçılarına göre düz döndürme (*Aks-i müstevi*) ve ters döndürme (*aks-i nakız*) diye iki türlü olur¹⁰⁸.

Düz döndürme:

Bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan, yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktır.

a — Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi tikel olumlu olur.

108 GELENBEVİ, ayn. esr. c. II, s. 146 vd.; AHMED CEVDET, ayn. esr. s. 54; ALI SEDAD, ayn. esr. s. 52; İSMAIL HAKKI, Mi'yâru'l-'Ulûm, s. 51 Felsefe Dersleri s. 169.

109 GOBLOT, *Traite de Logique*, s. 214 RABIER, *eçons de Philosophie T. II*, s. 40.

Bütün insanlar ölümlüdür.

Bazı ölümlüler insandır.

b — Tikel olumlunun düz döndürmesi, tikel olumlu olur.

Bazı beyazlar insandır

Bazı insanlar beyazdır

c — Tümel olumsuzun düz döndürmesi, tümel olumsuz olur.

Bazı insanlar ağaç değildir

Doğru

Bazı ağaçlar insan değildir

Doğru

Bazı insan öğretmen değildir

Doğru

Bazı öğretmenler insan değildir

Yanlış

Batı mantıkçıları düz döndürmenin şu iki mantık aksiyomuna dayandığını söylerler¹⁰⁹.

Birinci aksiyom: Bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamın bir kısmı ile alınmıştır. Her insan ölümlüdür önermesi, insanın bazı ölümlülerden olduğuna işaret eder. Ölümlü burada tikel olarak alınmıştır.

İkinci aksiyom: Olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamı ile alınmıştır. Çünkü olumsuz önermelerde konu, yüklem bütünü kaplamının dışında bırakılmıştır. İnsan bir sürüngen değildir, önermesinde, insan sürüngenler sınıfının dışında bırakılmıştır. Yani, önermede yüklem olan sürüngen, tümel olarak alınmıştır.

Bu aksiyomlarla, tümel ve tikel önermelerin döndürmelerinin tikel olumlu, tümel olumsuz önermenin döndürmesinin tümel olumsuz olduğu prensibine bağlanmış oluyor.

İkinci aksiyoma dayanılarak tikel olumsuz bir önermenin

109 GOBLOT, *Traité de logique*. s. 214 RABIER, *Leçons de Philosophie* T.

II. s. 40.

100

neden döndürülemeyeceği de daha iyi anlaşılır; şöyle ki: Tikel olumsuzda konu tikel, yüklem tümel alınmıştır. Döndürülünce, tümel olarak alman yüklem, konu olacak ve önerme tikel olduğu için tikel olması gerekecektir. Asıl önermede tikel olarak alman konu, döndürülünce, önerme olumsuz olduğu için tümeli ifade etmesi gerekecektir. Her iki hal de önermenin esasına aykırıdır. Çünkü, döndürmede terimlerin kaplamının değişmemesi lâzımdır.

Hamilton'un karşı koyması:

Klasik mantıkta aksiyom olarak kabul edilen yukarıdaki iki genel kurala Hamilton, yüklem niceliğini ele alış tarzı ile karşı koyuyor. Yüklem niceliği bahsinde Hamilton'un fikirlerini görmüştük. Onun, olumlu toto-totale ve olumlu parti-totale'da yüklem tümel; olumsuz toto-partielle ve olumsuz parti-partielle'de yüklem tikel alınmıştı. Hamilton'un bu fikri kabul edilince klasik mantığın döndürme şekilleri de değişir.

Hamilton'un fikrinin reddi:

Hamilton, yüklem niceliğini yorumlama şekliyle klasik mantığın yukarıda zikredilen iki aksiyomuna karşı çıkmış ise de, Hamilton'dan sonra gelenler onun bu fikrinin doğurduğu güçlükleri red ve bu konuda klâsik mantık yolunu takip etmişlerdir.

Hamilton'a yapılan itirazlar şöyle özetlenebilir: 1 — Olumlu önermelerde yüklemi teşkil eden terimin bütün kaplamı ile alınabileceği iddiası doğru değildir. Olumlu toto-totale ve olumlu parti-totale muteber önermeler olamaz. Hattâ, yüklem yalnız konuya hasredilmiş bile olsa. Çünkü:

a — "İnşan akıllı hayvandır" önermesinde, eğer yüklem tümel olduğu iddia edilirse, o zaman önermenin asıl anlamından başka anlam taşıyan, ikinci bir önerme daha ortaya çıkar. O da, şudur: "Bütün akıllı hayvanlar insandır". Bu önerme ile birinci önermenin farklı tasdikler olduğu şu farklı so-

101

rulara cevap vermeleri ile anlaşılır:

— İnsan akıllı bir hayvan mıdır?

— İnsan dışında başka akıllı hayvanlar var mıdır?

Bu sorulardan birincisi, insan kavramının incelenmesi ile, ikincisi insan dışındaki hayvanlar sınıfının incelenmesiyle anlaşılır. Bu durumda toto-totale kabul edilen, ele aldığımız önermenin analizinden birbirinden farklı şu iki hüküm çıkmış olur:

Bu sorulardan birincisi, insan kavramının incelenmesi ile, ikincisi insan dışındaki hayvanlar sınıfının incelenmesiyle anlaşılır. Bu durumda toto-totale kabul edilen, ele aldığımız önermenin analizinden birbirinden farklı şu iki hüküm çıkmış olur:

— Bütün insanlar akıllı hayvandır.

— Bütün akıllı hayvanlar insandır.

Demek ki olumlu önermelerde yüklemi tümel telâkki etme fikri karşılığa sebep olur^{no}.

b — Eğer yüklem tümel olarak alınır, konunun her ferdine de tümel olarak uygulanmalıdır. Bu ise saçma olur. Meselâ, bütün üçgenler bütün üçkenarlı poligonlardır, önermesinde, bazı üçgenler bütün üç kenarlı poligonlardır demek imkânsızdır¹¹¹.

2 — Olumsuz önermelerde yüklem kaplamının bir kısmı ile ele alınabileceği iddiası da doğru değildir. Yani, olumsuz toto-partielle ve olumsuz parti-partielle muteber önermeler olamaz.

"Hiçbir üçgen bazı eşkenarlı şekil değildir", toto-partielle önermesini alalım. Bunun döndürülmesi, "Bazı eşkenarlı şekil hiç bir üçgen değildir", olur. Hamilton burada, "Bazı eşkenarlı şekil tikel olduğunu söylüyor ki doğru değildir. Hamilton'un üzerinde durduğu "Bazı" kelimesidir. "Bazı" kelimesi iki anlamlıdır.

a — "Bazı" belirtilmemiş herhangi bir miktar olabilir. Bu an-

110 RABIER an. esr. s. 42-43.

111 TRICOT, *Traite de Logique FbrmeUe*, s. 128-129.

lamda eldeki önerme şunu ifade eder. Hiçbir üçgen herhangi bir sayıda eşkenarlı şekil değildir. Yani tane bir dahi olsa değildir demektir. Bunun anlamı ise, hiçbir üçgen hiçbir eş-kenarlı şekil değildir, olur. Burada ise görüldüğü gibi yüklem, tümel olarak alınmıştır.

b — Hamilton, "bazı" kelimesinden belirtilmiş bir miktarı anlıyor. Yukarıdaki önermede şu veya bu eşkenarlı şekiller demektir. Bu durumda da bazı eşkenarlı şekiller tümel (tekel de olsa) yani kaplamının tümüyle alınmıştır. Konu bütün olarak dışarıda bırakılmıştır. O halde, olumsuz bir önermenin yüklemi hiçbir zaman tikel olarak alınamaz¹¹².

Ters döndürme:

Bir önermenin olumlu veya olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan konusunun çelişliğini yüklem; yüklemimin çelişliğini konu yapmaktır. Ters döndürmede olumluların durumu düz döndürmedeki olumsuzların, olumsuzların durumu ise düz döndürmedeki olumluların durumu gibidir.

a — Tümel olumlunun ters döndürmesi tümel olumlu olur.

Her insan hayvandır, önermesinin ters döndürmesi

Her hayvan olmayan insan olmayandır, olur.

b — Tikel olumlunun ters döndürmesi olmaz.

c — Tümel olumsuzun ters döndürmesi tikel olumsuzdur.

Hiçbir insan öğretmen değildir.

Bazı öğretmen olmayan insan olmayandır.

Şartlı önermelerin döndürülmesi :

Buraya kadar gördüklerimiz yüklemli önermelerle ilgiliydi. İslâm mantıkçıları, şartlı önermelerin de döndürülebileceğini düşünmüşlerdir. Şartlı önermelerden yalnız bitişik şartlı öner-

112 RABIER, ayn. esr. s. 43-44. TRICOT. ayn. esr. s. 130.

melerin döndürülmesi yapılır.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur, önermesinin düz döndürmesi : *Bozan gündüz olur ise güneş doğmuş olur*, önermesidir. Ters döndürmesi ise : *Her ne zaman gündüz olmaz ise, güneş doğmuş olmaz değildir*, olur.

Diğer şartlı önermelerin yani "Rastlantılı" olan bitişik şartlı ile ayrık şartlı önermelerin döndürülmesine itibar edilmemiştir¹¹³.

Kiplikti önermelerin döndürülmesi:

İslâm mantıkçıları kiplikli önermelerin döndürülmesi üzerinde de durmuşlardır. Kiplikli önermelerde döndürme söz konusu olunca, çok tanınmış olan şu onüçü üzerinde durulur: "Zaruriye-i mutlaka", "Dâime-i Mutlaka", "Örfiye-i âmme", "Meşrute-i âmme", "Örfiye-i Hasse", "Meşrute-i Hasse", "Vak-tiye-i Mutlaka", "Münteşire-i mutlaka", "Vücudiye-i lâ Dâime", "Vücudiye-i lâ Zaruriye", "Mutlaka-i âmme", "Mümkine-i âmme", "Mümkine-i Hasse"

Bu onüç önermenin olumlu ve olumsuzluklarına göre döndürmeleri değişir. Modaliteli önermelerin döndürülmesi ileride göreceğimiz gibi kıyasın modalitesinde kullanılır. Modaliteli önermelerin döndürülmesinde, asıl önerme, önceden gördüğümüz kurallara göre döndürülür, bu döndürmede önermenin modalitesi de değişir.

1 — Olumluların döndürülmesi:

a - Zaruriye-i mutlaka, dâime-i mutlaka, örfiye-i âmme, meşrute-i âmme'nin olumlularının döndürülmesi, hîniye-i mutlaka olur. Bilindiği gibi, hîniye-i mutlaka vasf-ı mevzu'un bazı vakitlerinde fiilin gerçekleşmesiyle hükmedilen önermelerdir.

Meselâ *her insan hayvandır*, önermesini yukarıdaki dört modaliteden biri ile kayıtlayalım, meselâ zaruriye-i mutlaka ile.

113 AHMET CEVDET, ayn. esr. s. 56, İSMAİL HAKKI, *Mi'yâSul -Ulûm s.*

Önerme şöyle olur: *Her insan zorunlu olarak hayvandır*. Bu önermenin döndürmesi şudur: *Bazı hayvan, hayvan oldukça bilfiil insandır*. Birinci önerme zaruriye-i mutlaka, ikincisi de doğru olur. Bunun isbatı şöyle yapılabilir: Eğer son önerme doğru olmazsa onun çelişği doğrudur. Yani, *Hiçbir hayvan, hayvan oldukça hiçbir zaman insan değildir*. Bunun döndürmesi ise, *Hiçbt insan insan oldukça hiçbir zaman hayvan değildir* önermesidir. Bu ise yanlıştır. Çünkü, başlangıçta kabul ettiğimiz, her insan zorunlu olarak hayvandır'a zittir. O halde isbatım aradığımız, bazı *hayvan hayvan oldukça bilfiil insandır* önermesi doğrudur.

b — Meşrute-i hasse ve örfiye-i hâsse'nin olumlularının döndürülmesi hîniye-i lâ dâime olur. Hîniye-i lâ dâime, özün (zât'ın) devamsızlığı ile kayıtlanan hîniye-i mutlaka'dır.

Meselâ, *her yazıcı mademki yazıcıdır parmakları hareket eder, fakat, haddi zatında devamlı değil*, meşrute-i hâsse'sinin döndürmesi:

Parmakları hareket edenin bazısı parmakları hareket ettiği müddetçe, yazıcıdır, fakat devamlı değil, diye hîniye-i lâ dâime olur.

c — Vaktiye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, vücudiye-lâ dâime, vücudiye-i lâ zaruriye ve mutlaka-i âmme'nin olumlularının döndürmesi mutlaka-i âmme olur.

Meselâ, *her güvercin bilfiil uçucudur lâkin devamlı değil*, önermesi vücudiye-i lâ dâime'dir. Bunun döndürülmesi. Bazı *uçucular bilfiil güvercindir*, diye mutlaka-i âmme olur.

d —Mümkine-i âmme ve mümkine-i hassenin döndürmeleri olmaz.

2 — Olumsuzların döndürülmesi:

Yukarıda zikrettiğimiz onüç önermeden yalnız altısının olumsuzlarının döndürülmesi olur. Geri kalan yedisinin döndürülmesi olmaz. Bu altı önerme ise şunlardır. Zaruriye-i mutlaka, Dâimeyi mutlakiye, meşrute-i âmme, örfiye-i âmme, me-

rute-i hasse ve örfiye-i hasse.

a — Tümel olumsuz zaruriye-i mutlaka ve daime-i mutlakam döndürmesi tümel olumsuz daime olur.

Meselâ *Hiçbir insan zorunlu olarak taş değüdt*, zaruriye-i mutlakasmm döndürmesi: *Hiçbir taş daimi olarak insan değildir*, diye daime-i mutlaka olur.

b — Tümel olumsuz meşrute-i âmme ve örfiye-i âmmenin döndürülmeleri, tümel olumsuz örfiye-i âmme olur.

Meselâ, *Zorunlu olarak yazıcı, yazı yazdığı müddetçe parmakları hareketsiz değildir*, meşrute-i âmmesinin döndürmesi, *daima parmakları hareketsiz olduğu müddetçe, parmakları hareketsiz olan yazıcı değildir* diye örfiye-i âmme olur.

c — Tümel olumsuz meşrute-i hassenin ve örfiye-i hassenin döndürmeleri tümel olumsuz örfiye-i âmme olur.

Meselâ, *Her yazı yazan, daimi olarak değil, yalnız yazı yazdığı müddetçe parmakları hareketsiz değildir*, önermesi bir meşrute-i hasedir. Bunun döndürmesi: *Daima parmakları hareketsiz olan, hareketsiz olduğu müddetçe yazıcı değildir*, diye örfiye-i âmme olur.

Genellikle tikel olumsuzların döndürülmeleri olmaz. Yalnız meşrute-i hasse ile örfiye-i hasse, nitelik ve nicelik bakımından kendilerine uygun örfiye-i hasseye döndürülür¹¹⁴.

^{OB} ^{DB} DÖRDÜNCÜ BOLUM

AKİL YÜRÜTME

114 Modaliteli önermelerin döndürülmesi için bak. GELENBEVİ, ayn. esr. c, II.